

UiT Norges arktiske universitet

Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning

**Reformasjonen i England og Skottland: En sammenlignende studie av
John Foxe og John Knox sine sentrale verk**

Forholdet mellom kirke og stat presentert av John Foxe og John Knox

Hannah Rolid

Masteroppgave i historie ved lektorutdanningen 8-13, 2024.

Innholdsfortegnelse

1	Innledning.....	1
1.1	Presentasjon av tema og problemstilling.....	1
1.2	Historiografi	3
1.2.1	Kilder.....	8
1.3	Teori	9
1.3.1	Begrepshistorie: Hva er en reformasjon?	9
1.4	Metode.....	12
1.5	Oppgavens videre struktur	12
2	Bakgrunn	14
2.1	De reformatoriske forutsetningene.....	14
2.2	Hvorfor en reformasjon?	16
2.2.1	Kirkens oppbygging	17
2.3	Reformasjonen i England	18
2.3.1	John Foxe	21
2.4	Reformasjonen i Skottland	22
2.4.1	John Knox	25
3	Reformasjonen mellom kirke og stat presentert av John Foxe	27
3.1	<i>Acts and Monuments of these Latter and Perilous Days, Touching Matters of the Church</i>	29
3.1.1	“The Ten Primitive Persecutions.”.....	33
3.1.2	“Papal Persecutions”	34
3.2	Oppsummering; John Foxe sitt syn på kirke-stat forholdet	36
4	Reformasjonen mellom kirke og stat presentert av John Knox.	38
4.1	John Knox	40
4.2	<i>The First Blast of the Trumpet Against the Monstrous Regiment of Women.</i>	41
4.3	<i>The History of the Reformation of Religion within the realm of Scotland</i>	46

4.4	John Knox som profet sendt fra Gud	48
4.5	Oppsummering; John Knox sitt syn på kirke-stat-forholdet	49
5	Kirke og stat – to separate sfærer?	51
5.1	Kirkens rolle i staten og statens rolle i kirken	51
5.2	Hvilken kirke er det John Foxe og John Knox sitter igjen med?	57
5.3	Oppsummering	59
	Litteraturliste	61

Forord

Da var fem år som lektorstudent ved UiT ferdig! Det er både godt og litt vemodig å tenke på hvor fort tiden har gått. Studietiden har vært en tid fylt med både med- og motgang, men jeg ser tilbake på den som en givende og fin tid, og er takknemlig for alle jeg har møtt på veien.

Først og fremst er det på sin plass å takke professor Sigrun Høgetveit Berg som har vært min masterveileder gjennom dette prosjektet. Du er virkelig et inspirerende menneske og har en holdning og interesse for historie jeg håper jeg klarer å videreformidle til mine fremtidige elever! Takk for all god veiledning, konstruktive tilbakemeldinger og støttende ord.

Til alle medstudenter på kull-19, takk for fem fine år sammen på lektorstudiet! En ekstra takk må rettes til dere på lesehuset! For alle de fine og støttende samtale, latterkrampene og de altfor lange kaffepausene gjennom det siste året. Uten dere hadde skrivinga definitivt gått fortere, men ikke i nærheten av like fin!

Tusen takk til alle fine lagspillere i TSI Håndball, aldri før har jeg møtt en så inkluderende og støttende gjeng som dere! Takk for at håndballen har vært mitt fristed gjennom krevende perioder både skolemessig og i livet generelt.

Tæl slutt vil je takke mine kjære foreldre, og Rune. Takk for at dekk alltid har hatt trua på meg, sjøl når je itte har hatt det sjøl!

Det er med stor nysgjerrighet og spenning jeg tar fatt på læreryrket!

Tromsø, mai, 2024.

Hannah

1 Innledning

1.1 Presentasjon av tema og problemstilling

John Foxe (1515 – 1587) og John Knox (ca.1514 – 1572) er uten tvil to personligheter som i stor grad var med å påvirke reformasjonens utvikling i Skottland og England. Reformasjonen i sin helhet bærer preg av mangfoldighet når det kommer til teologi, kultur, politikk og økonomi. Reformasjonen har derfor fått egne utviklinger i de ulike landene og områdene den fikk utfolde seg i.¹ Det er ikke mange hendelser som har fått like stor betydning som de reformatoriske prosessene på 1500-tallet har fått for videre utvikling av religiøse og politiske forhold i Europa, og har hatt en vedvarende innvirkning på samfunnet helt frem til den dag i dag. Fra oktoberdagen i 1517 da Martin Luther (1483 – 1546) hang opp de kjente avlatstesene sine på en kirkedør i Wittenberg, hvor han gjorde et oppgjør mot det han anså som et misbruk av kirkas makt og et autoritært styre han mente drev med vranglære, til protestantismen ble innført i England og Skottland var århundret preget av en rekke stridende tanker og ideer. Som en forløper til det vi kjenner som den moderne kirke i dagens samfunn, stilte Luther og reformasjonens tilhengere en rekke krav til den katolske kirke og dens øverste leder, Paven. Guds sanne ord, som sto nedskrevet i Bibelen, skulle bli tilgjengeliggjort til kirkens tilhengere, og de rettet kritikk mot kirken som politisk styringsorgan og paven sin autoritet.² Reformasjonen var en kamp som omhandlet flere aspekter enn kun kampen om hva som var den sanne tro. Konfliktene som foregikk utspilte seg i form av konflikter om fyrstenes makt, utdanning, trolldomsprosesser og straffe- og familieforhold, for å nevne noen.³ I skrivende stund i 2024 er det er i overkant av femhundre år siden den kjente høstdagen i Wittenberg og som følge av reformasjonens omfang har bevegelsene etterlatt seg spor over hele verden. De reformatoriske prosessene som fant sted var et opprør mot den opparbeidede og totale makten til den katolske kirken, og ledet frem til en splittelse innenfor katolisismen og det ble en fremvekst av en rekke protestantiske retninger. Gjennom tiden som har gått har det vokst frem ulike historiske fremstillinger av reformasjonen med ulike perspektiver, tradisjoner og vinklinger, som har resultert i et rikt og bredt historisk kildemateriale og litteratur knyttet til

¹ Oftestad, 2018, s. 133.

² Aarebrot & Evjen, 2017, s. 357-366. Oftestad, 2018, s. 133-134.

³ Høiris & Ingesman, 2017, s. 8.

reformasjonen.⁴ Tarald Rasmussen og Ola Tjørhom hevder at for å forstå den sosiale og politiske siden av reformasjonen må man forstå den religiøse siden. Skal man på den andre siden forstå den religiøse siden av reformasjonen må man også forstå de politiske og sosiale sidene av bevegelsene.⁵ Når oppgaven om å forklare hvorfor og hvordan reformasjonen fant sted er oppfatning varierende i høy grad, og det eksisterer ulike tolkninger om hvordan og hvorfor omveltningene fant sted.⁶ I både England og Skottland er det vanskelig å sette et konkret tidspunkt for når reformasjonen var gjennomført og protetansimen ble innført, men det er gjerne to årstall historikere har valgt å forholde seg til og jobbe ut ifra. I 1534 brøt Henrik VIII (1509-1547), den daværende kongen i England, med paven og den katolske kirken og ble med det den øverste leder av både kirke og stat gjennom det som har blitt kjent som *Act of Supremacy*. Resten av 1500-tallet var preget av religiøse konflikter hvor landet ble ført frem og tilbake mellom protestantismen og katolisismen flere ganger. England gjennom 1600-tallet var også preget av religiøs ustabilitet, men man anser reformasjonen som fullført under regjeringstiden til Elizabeth I da flere av de teologiske og juridiske fundamentene som var viktige for protestantismen ble innført. I Skottland er det gjerne årstallet 1560 man forholder seg til, da vant protestantismen frem ved det skotske parlamentet og ble den ledende religionen i landet.⁷ Hvilke endringer var det egentlig innføringen av protestantismen førte med seg i England og Skottland?

I denne masteroppgaven er jeg interessert i å se nærmere på de reformatoriske prosessene som fant sted i England og Skottland gjennom 1500-tallet og hvordan disse prosessene var med å påvirke forholdet mellom to de respektive landene. Forholdet mellom England og Skottland kan defineres som et turbulent forhold som strekker seg tilbake over en lengre tidsperiode, hvor det ved anledninger var aktiv krigføring mellom nabolandene med en pågående kamp om den skotske tronen.⁸ Innføringen av protestantismen i de to landene kan ikke betraktes som en enkel oppgave og bærer preg av en lang og gradvis prosess preget av med og motgang.⁹

Reformasjonens tenkere, deriblant John Foxe og John Knox var to menn som kom med krass kritikk mot den katolske kirken, og dens politiske autoritet og legitimitet.

⁴ Aarebrot & Evjen, 2017, s. 357-366. Oftestad, 2018, s. 133-134.

⁵ Rasmussen & Tjørhom, 2017, s. bakside.

⁶ Aarebrot & Evjen, 2017, s. 359.

⁷ Ryrie, 2006, s. xiii. Berg, 2017, s. 97-98.

⁸ Webster, 1997, s. 71-73. Ryrie, 2006, s. 72-75.

⁹ Lindberg, 2010, s. 347.

Oppgavens formål er å se nærmere på hvordan John Foxe og John Knox presenterer deres syn på hvordan forholdet mellom kirke og stat utviklet seg mot slutten av 1500-tallet i England og Skottland. John Foxe og John Knox levde på samme tid med et nesten identisk navn, og som ved første øyekast kan det virke som de deler flere likheter. De publiserte begge utfordrende verk, om hva som var galt med den katolske tro og lære. Jeg kommer til å se nærmere på hva verkene til Foxe og Knox kan fortelle om de reformatoriske prosessene i England og Skottland. På bakgrunn av dette vil min problemstilling for denne masteroppgaven bli følgende: *Hva forteller John Foxe og John Knox sine verk om synet deres på forholdet mellom kirke og stat under de reformatoriske prosessene i England og Skottland gjennom siste del av 1500-tallet?*

Jeg kommer i hovedsak til å konsentrere meg om de tre følgende verkene; *Acts and Monuments of these Latter and Perilous Days Touching Matters of the Church* av John Foxe, og *The First Blast of the Trumpet against the Monstrous Regiment of Women* og *The History of the Reformation of Religion within the Realm of Scotland* av John Knox. Da alle disse tre verkene ble utgitt i løpet av 1550- og 1560-tallet har jeg valgt å avgrense oppgaven min til disse to tiårene. Oppgaven vil som følge av reformasjonens store omfang naturligvis se på perioder før dette også i bakgrunnskapittelet, men vil i hovedsak fokusere på siste halvdel av 1500-tallet når spørsmålet om forholdet mellom kirke og stat skal analyseres.

1.2 Historiografi

Det skriftlige utvalget av kildematerialet knyttet til reformasjonen er enormt, og historieskrivingen knyttet til feltet har resultert til et stort og bredt historisk og kommersielt materiale. Reformasjon er et vidt interesse- og forskningsfelt og bærer preg av et tverrfaglig samarbeid gjennom flere av fagfeltene innenfor humaniora. Forskere og akademikere fra en rekke ulike fagretninger og disipliner har latt seg inspirere og satt sitt preg på forskningsfeltet. Kildematerialet og litteraturen knyttet til reformasjonen er farget og tolket av blant andre religionshistorikere, kirkehistorikere, kunsthistorikere og teologer. Det har resultert i en rekke fremstillinger, tolkninger og spørsmål stilt til reformasjonen, og om reformasjonen var en positiv eller negativ hendelse.¹⁰ Fra å skrive om reformasjonen som en pågående hendelse til å skrive om den som en hendelse for 500 år siden har tilnærmingen til reformasjonen i seg selv og reformasjonen som et begrep naturligvis endret seg. I anledning jubileumsåret til

¹⁰ Rasmussen & Tjørhom, 2017, s. 9. Berg, 2017, s. 13.

reformasjonen i 2017 vokste det frem en rekke utgivelser av historiebøker for å feire jubileet. Reformasjonen som historievitenskapelig felt førte nå med seg en flora av både faglitteratur og det teolog Bernt T. Oftestad omtaler som «[...] en arena for de glade amatører, [...]».¹¹ I overkant av ti verk på denne masteroppgavens litteraturliste er utgitt i perioden 2017-2018, og tegner et lite bilde av den store produksjonen av litteratur rundt reformasjonen som aldri slutter å fascinere eller åpne opp for nye problemstillinger. Som følge av det store spennet reformasjonsbegrepet har ført med seg har det som følge resultert i noe som kan oppfattes som en noe oppstykket litteratur. Gjennom ulike tilnærminger har historikere betraktet reformasjonprosessen fra ideologiske, teologiske og metodologiske perspektiver, og har resultert i at litteraturen til en viss grad har blitt delt opp etter ulike fokusområder.

I både England og Skottland gjenkjennes reformasjonsprosessene som langvarige prosesser som etter en dragkamp mellom protestanter og katolikker førte til to protestantiske riker. Michael Skovmand, historiker ved Universitetet i Aalborg, mener at den engelske reformasjonen er en fortelling som kan deles inn i fire akter; den første er Henrik VIII sitt brudd med den romersk-katolske kirken. Fortellingens andre akt utspiller seg gjennom radikaliseringen av reformasjonen under den umyndige Edward VI (1547-1553) stedfortreder hertug av Sommerseth, Edward Seymour (ca. 1500/1506 – 1552). Akt tre er den turbulente regjeringstiden til Maria Tudor (1553 – 1558), reinnføringen av katolisismen og forfølgelse av en rekke protestantiske tilhengere. Den fjerde og siste akten i den engelske reformasjonen utspiller seg gjennom en endelig innføring av det Skovmand kaller for «[...] anglikanske settlement under den protestantiske dronning Elizabeth (1558 – 1603).»¹²

Sigrun Høgetveit Berg gjør et overordnet hovedskille i særlig den norske historiografien knyttet til reformasjonen; den første gruppen er de som er opptatte av maktrelasjoner og de politiske endringene reformasjonen førte med seg. Den andre gruppen er de som er opptatte av de konfesjonelle spørsmålene og de religiøse endringene.¹³ Gjennom tiden har historieskrivinga knyttet til reformasjonen vært vitne til en turbulent utvikling, med flere «skifter» og «vendinger»¹⁴. Michael Skovmand trekker frem de to konkurrerende fortellinger om den engelske reformasjonen; Whig-skolen og den revisjonistiske skolen.

¹¹ Oftestad, 2018, s. 133.

¹² Skovmand, 2017, s. 307.

¹³ Berg, 2017, s. 13.

¹⁴ Sigrun Høgetveit Berg trekker frem blant annet følgende: den nasjonale vendinga, den materialistiske vendinga og den kulturelle vendinga. Berg, 2017, s. 15-24.

Whig-skolen tar utgangspunkt i et positivt syn på utviklingen etter 1517. Med historikere som Arthur Geoffrey Dickens og Geoffrey Rudolph Elton i spissen vektlegges den evangeliske kristendom som fortrenget den korruperte kirke og så på fremveksten av England som en nasjonalstat. Den revisjonistiske skolen med utgangspunkt i historikere som Christopher Haigh og Jack J. Scarisbrick så på innføringen av Henrik VIII's nye reformer som en ødeleggelse av de allerede etablerte kirkestrukturene.¹⁵ Skovmand trekker også frem at det nødvendigvis ikke er en stor forskjell i synene til de to skolene på de religiøse og politiske tiltakene som ble gjennomført av Henrik VIII, men setter heller disse forståelsen av tiltakene inn i forskjellige rammer.¹⁶ Fra andre verdenskrig og frem til dag har vektleggingen innenfor forskningen på reformasjonen fortsatt å ekspandere og utvikle seg.¹⁷

I likhet med Skovmand vektlegger også historiker David Loads blant annet følgende historikere som viktige pionere innenfor forskningsfeltet.¹⁸ Christopher Haigh, som både Loads og Skovmand fremmer, publiserte i 1982 artikkelen med følgende tittel «The Recent Historiography of the English Reformation».¹⁹ I tråd med det Skovmand fremmer som den revisjonistiske tradisjonen tegner Haigh et komplekst og nærmest kaotisk bilde av reformasjon i sin analyse av historikers tilnærming til å identifisere drivkreftene bak reformasjonen. Mens konkrete politiske beslutninger og lovendringer kan tilskrives dokumenterte kilder, mener Haigh at det er utfordrende å tilskrive direkte ansvar og motivasjon til aktørene bak reformasjonen. Det har resultert i vanskeligheter med å identifisere de underliggende drivkreftene bak og det som har vært med å forme og motivere bevegelsene.²⁰ Gjennom artikkelen fremmer Haigh et syn på reformasjonsforskningen hvor han kommer frem til at det eksisterer to hovedmatriser i historikers arbeid med den engelske reformasjonen. Den første matrisen fokuserer på «motive force»²¹ og ser på hva som er motivene bak de protestantiske prosessene. Haigh presenterer en matrise hvor tolkningene spenner fra å mene at protestantismen var påtvunget fra myndighetene til å mene at protestantismen spredte seg mer horisontalt blant landets befolkning. Den andre matrisen

¹⁵ Skovmand, 2017, s. 319.

¹⁶ Skovmand, 2017, s. 319.

¹⁷ Loads, 2009, s. 310-311.

¹⁸ Peter Marshall, Philip Hughes, Geoffrey Dickens, Christopher Haigh, Jack J. Scarisbrick og Eamon Duffy.

¹⁹ Haigh, 1982.

²⁰ Haigh, 1982, s. 995.

²¹ Haigh, 1982, s. 995.

Haigh presenter i artikkelen «relates to the pace of religious change».²² Innenfor denne matrisen spriker det også mellom fremstillingene av reformasjonen. På den ene siden fremmer noen historikere at reformasjonen var en prosess som tidlig merket betydelig folkelig fremskritt allerede med Edward VI. På den andre siden står historikere som mener at reformasjonen var en tregere prosess som ikke før under Elizabeth I begynte i større grad å se fremveksten av protestantismen hos befolkningen.²³ Som et resultat av to de nevnte forklaringsmatrisene ovenfor mener Haigh at vi sitter igjen med fire «main clusters of interpretations.»²⁴ Den første gruppen åpner opp for en tolkning der historikere ser på reformasjonsprosessene som hendelser påført samfunnet ovenfra og ned i en fortgående prosess. Historikere som støtter denne tolkingsmodellen, ser på reformasjonen som en rask prosess ledet ovenfra som er tett knyttet til politisk press og politiske beslutninger gjort av blant andre engelske Thomas Cromwell (1485 – 1540) som i mange år jobbet tett med Henrik VIII. Den andre tolkningen presenterer reformasjonen som en rask prosess nedenfra og opp, og vektlegger det folkelige engasjementet reformasjonen oppnådde og hvordan dette var viktig i spredningen av protestantismen.²⁵ En tredje gruppe med historikere har sett på tolkningen av reformasjonsprosessene gjennom et mer nyansert bilde. Disse presenterer en tolkning om at reformasjonen var pålagt «from above by authority»,²⁶ og som bar preg av en langsom virkning på lokalsamfunnene. Den fjerde og siste gruppen med historikere Haigh nevner, er de som fremmer en tolkning om at reformasjonen var en gradvis prosess som skjedde nedenfra og opp. Disse historikerne er blant dem som Haigh kaller for «the most sophisticated of the recent historians of puritanism».²⁷ Det er kort å oppsummere de nevnte tolkningsmulighetene på et avsnitt, men det er med å gi et bilde av det som kan virke som et endeløst forskningsfelt på et stort tema. Argumentet om en «rapid Reformation» har vokst seg større i områder hvor politiske og sosiale forhold var i den posisjonen som så en endring som gunstig. Argumentet om en «slow Reformation» støttet seg på forhold om dårlig kommunikasjon og «less effective government.»²⁸

²² Haigh, 1982, s. 995.

²³ Haigh, 1982, s. 995.

²⁴ Haigh, 1982, s. 995.

²⁵ Haigh, 1982, s. 999-1000.

²⁶ Haigh, 1982, s. 1001.

²⁷ Haigh, 1982, s. 1002.

²⁸ Haigh, 1982, s. 1003.

I historiografien om den skotske reformasjonen var det John Knox sine verk selv som lenge sto sentralt for forskningsfeltet. Hans verk, og med spesielt *The History of the Reformation of Religion within the Realm of Scotland* i spissen ble av mange brukt som hovedverk i forskningen på den skotske reformasjonen, selv om det allerede fra start ble påpekt mangler i verket.²⁹ Fra Knox sin tid og frem har det på lik linje med historieskrivingen i England vært flere vendinger. Et vendepunkt i både David Loads og teologhistoriker Kenneth J. Stewart sin forskning på historiografien til den skotske reformasjonen skjer rundt 1960 med Gordon Donaldson sin utgivelse av *The Scottish Reformation*. Verket var med å skape et mer nyansert bilde på den skotske reformasjonen uten for store skifter i fokusområder.³⁰ I videre forskningen har historikere som Ian Cowan, Jane Dawson, Felicity Heal, Ian Hazlett og Alec Ryrie stått sentralt.³¹ Alec Ryrie blir av Loads fremmet som *den* historikeren som i nyere tid har i størst grad har påvirket forskningsfeltet. Den protestantiske engelskmannen Alec Ryrie, kommer fra et ståsted «utenfra» Skottland slik Loads påpeker det og har som følge et frisk og et nyansert syn på de reformatoriske prosessene.³²

Forskningsfeltet på den skotske reformasjonen var ifølge Kenneth J. Stewart «a late bloomer».³³ Det har vært en større forskningstradisjon på den engelske reformasjonen, og årsakene til dette kan være flere. Davis Loads trekker frem at det politiske systemet i større grad var mer turbulent i Skottland enn i England, som følge av at reformasjonen aldri var ledet av en monark, slik den var i England med Henrik VIII. Skottland var også i større grad påvirket av mer utenlands innflytelse enn England, på grunn av deriblant en tett allianse med Frankrike. Landet manglet «storbyer» i den skalaen det eksiterte større byer på 1500-tallet, og som følge av de noe mindre universitetene enn hos nabolandet i sør valgte flere skotske borgere å dra utenlands for utdanning. Loads mener at dette gjorde at den skotske politikken under reformasjonen var «quite distinctive, depending partly upon the [...] allegiance of the nobility».³⁴ Som følge av dette har historieskrivingen knyttet til den skotske reformasjonen ifølge Loads vært særegen. Selv om historiografien bunnet i katolske og protestantiske

²⁹ Loads, 2009, s. 321.

³⁰ Loads, 2009, s. 321-322. Stewart, 2017, s. 121-122.

³¹ Loads, 2009. Stewart, 2017.

³² Loads, 2009, s. 322.

³³ Stewart, 2017, s. 123.

³⁴ Loads, 2009, s. 321.

beretninger om fortiden, har ikke disse vært preget i like stor grad av alternative tolkninger av «Episcopal and Presbyterian traditions»,³⁵ slik som det har vært rom for i England.

Hver tidsepoke og hver skole har skrevet om reformasjonen på egne måter. Over tid har forskningsfeltet endret seg i tråd med utviklingen av humaniora og samfunnsvitenskapene. Den amerikanske historikeren Carter Lindberg hevder følgende: «[T]he hegemony of theological and church historical studies of the reformation of the sixteenth century has [...] recently been critically questioned, [...] [and] beginning to find their way into textbooks.»³⁶ I den kulturelle vendingen når vi beveger oss inn på 2000-tallet mener Høgetveit Berg at historiefaget igjen er på let etter ny mening og betydning i samsvar med de «materielle fysiske, og institusjonelle endringane samfunnet har stått ovenfor.»³⁷ Historieskriving i og for seg vil aldri bli objektiv. Bevisst og ubevisst tar vi mennesker med våres livserfaringer, kunnskap og holdninger inn i tekstene vi produserer og historien vi forteller. I omtalen av historieskrivningen om reformasjonen i England og Skottland refereres det ofte til «the protestant historians» og «the catholic historians».³⁸ Da reformasjonen i bunn og grunn er en konflikt knyttet til teologiske spørsmål har religion mye å si for hvilke vinklinger, tolkninger og spørsmål ulike historikere har valgt å stille i forskningen sin. Historikerens personlige religiøse bakgrunn vil derfor være med å forme vinklingene og hvilke spørsmål som blir stilt gjennom de historiske tekstene som blir produsert.

1.2.1 Kilder

Det er en rekke faktorer som spiller inn i valg av litteratur og hvilken betydning den har hatt for forskningsfeltet til reformasjonen. Oppgaven har i et overordnet perspektiv tre fokusområder; reformasjonen generelt, reformasjon i England og reformasjonen i Skottland. Kildegrunlaget for de tre fokusområdene er godt og ved første øyekast kan det virke som en nesten u håndterlig oppgave å begi seg ut på. Gjennom denne masteroppgaven ser jeg nærmere på tre primærkilde; *Acts and Monuments of these Latter and Perilous Days, Touching Matter of the Church* av John Foxe, og *The First Blast of the Trumpet against the Monstrous Regiment of Women* og *The History of the Reformation of Religion within the Realm of*

³⁵ Loads, 2009, s. 321.

³⁶ Lindberg, 2010, s. 5.

³⁷ Berg, 2017, s. 24.

³⁸ O`Day, 2014, s. 324-325.

Scotland av John Knox.³⁹ Som følge av dette har jeg valgt å bruke redigerte utgaver av de tre verkene, da dette har vært mest hensiktsmessig med tanke på tid og tilgang. For John Foxe sitt verk *Acts and Monuments*, også kjent som *Book of Martyrs* har jeg valgt å bruke Wilder Publications sin utgave fra 2009. For *The History of the Reformation* har jeg valgt å bruke C. J. Guthrie sin redigerte utgave først publisert i 1899, men utgitt ved et nytt opplag i 2017. For tredje og siste verk, *The First Blast of the Trumpet*, har jeg valgt å bruke *Theatrum Orbis Terrarum* sin publikasjon av verket fra 1972.⁴⁰

1.3 Teori

Gjennom denne masteroppgaven er det flere begrep og fenomen som er viktig for oppgavens helhet, hvor det viktigste av de alle er; *reformasjonen*.

1.3.1 Begrepshistorie: Hva er en reformasjon?

I dagens samfunn er selve begrepet *reformasjonen* i stor grad knyttet til selve «grunnfortellingen» i reformasjonen; Martin Luther, 1517 og de kjente tesene som ble hengt opp på en kirkedør i Wittenberg. Over tid har holdningene og perspektivene til reformasjonsbegrepet endret seg i takt med utviklingen og moderniseringen av historiefagets felt. Hvordan vi forholder oss til reformasjonen og hvordan vi velger å definere reformasjonen er ikke den samme i skrivende stund som det den var da John Foxe og John Knox publiserte sine verk.

Målet med denne oppgaven er å se på hva John Foxe og John Knox sine verk kan fortelle om forholdet mellom kirke og stat i Skottland og England. Det blir dermed viktig å forstå hva som menes med reformasjon av kirke og stat – og hvilke tilnærminger historieskriverne har hatt til begrepet. For hva er egentlig en reformasjon, og hvordan har vi mennesker forholdet oss til begrepet over tid? Cambridge Dictionary definerer *reformasjon* som følgende; «The act of making an improvement, especially by changing a person's behavior or the structure of something.»⁴¹ Reformasjon handler da i følge Cambridge sin

³⁹ Da alle de tre valgte verkene ble utgitt for første gang på 1500-tallet har dette naturligvis resultert i noen begrensninger knyttet til tilgang på verkene. Det å få tilgang på originalutgaver eller lesbare utgaver er ingen enkel oppgave. Det eksiterer ikke lenger en originalutgave av *The History of Religion* i John Knox sin håndskrift. originalutgaver av de to andre verkene også vanskelig å oppdrive. Knox, 2017, s. viii.

⁴⁰ Knox, 1972, Knox, 2017, Foxe, 2009.

⁴¹ Cambridge Dictionary, 2024: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/reformation>, sist 30. April, 2024.

definisjon om en endring, og et ønske om en endring til noe bedre. Hva er det en ønsker en bedring fra, og hva er det man ønsker en bedring mot?

Begrepshistorie som felt innenfor historiefaget er tett knyttet til den tyske historikeren Reinhart Koselleck og hans bidrag gjennom med *Geschichtliche Grundbegriffe* som ble publisert i 1972.⁴² Gjennom dette verket hevder Koselleck følgende; språket er historisk på to forskjellige måter, som *faktor* og som *indikator*. Når språket er indikator vil det si noe om «hvordan den historiske virkeligheten endrer seg», og som faktor «er det selv med å bidra til disse endringene.»⁴³ Slik professor i kulturhistorie Helge Jordheim hevder handler begrepshistorien i hovedsak om to ting; for det første å lese historien igjennom begrepene, for det andre handler det om å forstå begrepene med hjelp av historien.⁴⁴ Det oppstår med andre ord en spenning mellom *teksten* og *historien*. Denne spenningen som Koselleck kaller det tar form i begrepene.⁴⁵ Hvor er det egentlig språket og historien overlapper seg imellom? Ifølge Koselleck møtes språket og historien hverandre i nettopp begrepene, det er her vi som lesere får en språklig forståelse av historien. Begrepene blir dermed bærere av en historisk kontekst samtidig som de åpner for historisk tolkning.

Koselleck trekker frem to språklige tilnærminger: den første er skillet mellom *semasiologiske* og *onomasiologiske* analyse. Dette er et skille mellom i) de mange ulike betydningene av samme begrep, og ii) de mange ulike begrepene som blir brukt mellom det samme saksforholdet.⁴⁶ Den andre tilnærmingen er slik Jordheim fremmer det; «avgrensningen av begrepet fra ordet». Vendes blikket til reformasjonsbegrepet og plasserer det inn i de to språklige tilnærmingene som Koselleck trekker frem kan følgende bilde presenteres: i) De ulike betydningene det finnes av reformasjonsbegrepet. ii) De mange ulike begrepene som blir brukt om det man plasserer innenfor reformasjonsbildet. Det som gjennom historiebøkene har blitt presentert som den klassiske fortellingen om reformasjonen er i stor grad knyttet til Martin Luther, og publiseringen av avlatstesene og hvilke ringvirkninger det fikk for samfunnene rundt i Europa. Denne definisjonen av reformasjonen er en forståelse av at reformasjonensbegrepet betyr ulike ting ut ifra hvilket ståsted og hvilke spørsmål som blir stilt. Det jeg kommer til å se nærmere på er *hvordan* reformasjonsbegrepet

⁴² Koselleck, 2007. Begreper, tid og erfaring. En tekstsamling. Dansk oversettelse.

⁴³ Jordheim, 2001, s. 126

⁴⁴ Jordheim, 2001, s. 126.

⁴⁵ Jordheim, 2001, s. 127.

⁴⁶ Jordheim, 2001, s. 131.

er forstått og tatt i bruk av John Foxe og John Knox. Hvilken forståelse var det de selv hadde av begrepet og hendelsene de sto ovenfor?

Selve ordet *reformasjonen* har en lang og komplisert historie som har vært igjennom en utvikling som gjenspeiler samfunn i endring, preget av krig og religionskonflikter. Fra middelalderen forholdt man seg til begrepet på følgende måte: [T]he term was used in relation to the re-establishing [...] [an] original condition». ⁴⁷ I en sammenheng knyttet til bruken av begrepet i en reetablering av noe tapt kommer begrepet *reformasjonen* fra *reformatio*, i sin helhet: *reformatio in pristinum statum* ⁴⁸ knyttet til de som tok i bruk begrepet i en tidlig fase. I konsilbevegelsen inn på 1300- og 1400-tallet benyttet de seg også av et reformasjonsbegrep, på følgende måte, «reformation of the church in head and members» ⁴⁹, som Lindberg definerer som «an ethical appeal to self-reform by individual.» ⁵⁰

På 1500-tallet utviklet reformasjonsbegrepet seg videre og får en fornyet betydning innenfor både kirkelig og verdslig bruk. ⁵¹ Når Martin Luther selv tar i bruk reformasjonsbegrepet knytter han det ifølge Lindberg til «doctrine rather than ethical renewal.» ⁵² Det er ikke før mot slutten av 1600-tallet at reformasjonsbegrepet blir brukt i en kirkehistorisk kontekst, av historiker Veit Ludwig von Seckendorff. Seckendorffs forståelse og bruk av reformasjonsbegrepet er som et nøkkelbegrep for de religiøse omveltningene som fant sted i Europa gjennom første halvdel av 1500-tallet. Seckendorffs arbeid forteller ikke historien om reformasjonsbevegelsene, da det begrenser seg til religion og fortellingen slutter med Luther sin død. Det Seckendorff med andre ord er med å sette startskuddet for er bruken av reformasjonsbegrepet som et «concept for an era or epoch», og som «entered the vocabulary and concepts of historical studies.» ⁵³ Protestantiske forfattere glorifiserte Luther, hans pågangsmot og jublet over frigjøringen fra den romersk-katolske kirken. Katolske historikere så på Luthers oppnåelser som hårreisende og portretterte et skadelig brudd på det kristne felleskapet. ⁵⁴

⁴⁷ Lindberg, 2010, s. 8.

⁴⁸ Lindberg, 2010, s. 8.

⁴⁹ Lindberg, 2010, s. 8.

⁵⁰ Lindberg, 2010, s. 8.

⁵¹ Lindberg, 2010, s. 9.

⁵² Lindberg, 2010, s. 9.

⁵³ Lindberg, 2010, s. 9.

⁵⁴ Lindberg, 2010, s. 8-13.

I lys av globaliseringen samfunnet har stått ovenfor det siste århundret, har reformasjonsbegrepet igjen utviklet seg i tråd med en historiefaglig utvikling. Gjennom denne oppgaven er det flere begrep som fortjener større plass og definisjoner, mange av de er både tvetydig og splittende. Tett knyttet til reformasjonen ligger begreper som *protestantisme*, *katolisisme*, *motreformasjon*, *kalvinisme*, for å nevne noen. Når det snakkes om «reformasjonen» på 1500-tallet er det viktig å forstå at det ikke er snakk om kun en protestantisk reformasjon, men flere forskjellige reformasjoner som foregår både ved siden av og over hverandre. Det snakkes gjerne om den *lutherske*, *kalvinistiske*, *anglikanske*, *presbyterianske* og den *zwinglianske* reformasjon.⁵⁵

1.4 Metode

Den valgte arbeidsmetoden for å utforske oppgavens problemstilling er nærlesing av kildetekster og komparasjon. Konkret vil masteroppgaven ta for seg de to hovedfigurer; John Foxe og John Knox og et lite utvalg av deres litterære verk. Analysen vil i hovedsak ha fokus på følgende aspekter: For det første vil den konkret se på hvilken oppfatning de ulike verkene har av datidens samfunn. Hvordan kan verkene være med å fortelle om hva som er feil i samfunnet. For det andre vil analysen se på hva verkene foreslår som løsning på problemet. For det tredje og siste vil analysen se på hvilke kirker det er Foxe og Knox sitter igjen med etter reformasjonsprosessene i Skottland og England. Ved å foreta en analyse av tekstene hver for seg er målet å finne ut av hva de kan fortelle meg om hva John Foxe og John Knox mente at forholdet mellom kirke og stat burde være i England og Skottland på slutten av 1500-tallet.

1.5 Oppgavens videre struktur

Oppgaven er delt inn i 5 ulike kapitler. I kapittel 2, bakgrunnskapittelet, ser jeg på de økonomiske, politiske og kulturelle forutsetningene til hvordan reformasjonen kunne finne sted. Jeg gir et bakgrunnsbilde av hvordan reformasjonen utviklet seg ulikt i Skottland og England. I kapittel 3 tar jeg for meg John Foxe og hans verk *Acts and Monuments of these Latter and Perilous Days, Touching Matters of the Church*. I masteroppgavens 4. kapittel tar jeg for meg John Knox og verkene: *The First Blast of the Trumpet against the Monstrous Regiment of Women* og *The History of the Reformation within the Realm of Scotland*. Gjennom kapittel 3 og 4 er strukturen lik. Her er målet å finne ut av hva tekstene til Foxe og Knox kan fortelle oss om deres meninger om hvordan forholdet mellom kirke og stat burde

⁵⁵ Berg, 2017, s. 65, 97-100.

være. Avslutningsvis med kapittel 5 skal jeg gjøre en sammenligning mellom funnene av Foxe og Knox sine meninger. Hvilke likheter og ulikheter finnes det mellom de to protestantene og de to nabolandene? Før jeg til slutt skal se nærmere på hvilken kirke vi sitter igjen med etter innføringen av protestantismen i England og Skottland.

2 Bakgrunn

2.1 De reformatoriske forutsetningene.

I løpet av 1500-tallet foregikk det store endringer i den vestlige verden. Gjennom politiske, religiøse og kulturelle omveltninger forandret samfunnsstrukturene seg drastisk på tvers av landegrenser. En tidsperiode preget av endringer står de reformatoriske prosessene i spissen som en overgangsperiode mellom middelalderen og det vi kjenner som tidlig nytid.

Prosessene som fant sted på 1500-tallet bunnet i hovedsak i religiøse og teologiske spørsmål og vokste frem som følge av en rekke ulike faktorer. Allerede ved inngangen av 1500-tallet hadde Europas befolkning vært vitne til flere samfunnsendringer, hvor middelalderkirken vokste seg til en sterk og mektig eiendomsforvalter. Den kristne kirken var en viktig del av hverdagslivet rundt hos Europas befolkning og gjennom religiøse ritualer og tradisjoner hadde kirken stor innflytelse på både økonomiske og politiske avgjørelser i samfunnet.⁵⁶

Reformasjonsprosessene og dens krav sto som et tydelig oppgjør med en dominerende katolsk kirke. Gjennom reformasjonsbevegelsene vokste det frem en tydelig misnøye med kirkens autoritet, og det vokste et ønske om en tilgjengeliggjøring av enkeltindividets tilgang på Gud og Bibelen.⁵⁷

Tiden frem til reformasjonsprosessene er en viktig del av forklaringen i hvordan og hvorfor reformasjonen fant sted. Perioden før reformasjonen, senmiddelalderen, har ofte blitt stående igjen som en mørk del av Europas historie. På mange måter var den nettopp det, men er også en tid som førte til vekst og muligheter. På midten av 1300-tallet på ble Europa rammet av Svartedauden. Deler av Europas befolkning mistet livet som følge av pesten og fikk stor betydning for den demografiske utviklingen på kontinentet. Det anslås at om lag 50 millioner av befolkningen mistet livet som følge av pesten. Etablerte samfunn ble visket bort, styringsstrukturer og sosiale bånd svekket, og i mange tilfeller helt brutt. Pesten tok ikke hensyn til posisjoner i samfunnet, og tok livet uavhengig av stand. En konsekvens av nedgangen i skatteinntekter som følge av en redusert befolkning og tapet av geistlige førte til en sentralisering av kirkemakta.⁵⁸ På et mer positivt plan ga livet for de som overlevde pestens grusomheter flere muligheter, deriblant økte tilgangen på ressurser for de som var

⁵⁶ Rasmussen & Tjørhom, 2017, s. 9. Aarebrot & Evjen. 2017. s. 37-38. Berg, 2017, s. 30-31.

⁵⁷ Aarebrot & Evjen, 2017, s. bakside, 34-35. Rasmussen & Tjørhom, 2017, s. 9.

⁵⁸ Berg, 2017, s. 30-34.

igjen og førte til en økonomisk utvikling og bedre levevilkår.⁵⁹ Senmiddelalderen er ikke i seg selv en forklaring på hvorfor reformasjonen fant sted, men er en måte å forstå hvordan det åpnet opp for en kritikk mot kirkens struktur og autoritet som over tid fikk vokse seg sterkere. Flere av de grunnleggende endringene som reformasjonen førte med seg har en forankring i selve middelalderen,⁶⁰ og ifølge Tarald Rasmussen har forskjellen mellom middelalderen og reformasjonen etter hvert blitt tonet ned.⁶¹ Middelalderssamfunnet var bygget rundt det føydale samfunnet, hvor kontroll over landområder ifølge statsviter Frank Aarebrot og universitetslektor Kjetil Evjen var en avgjørende kilde til makt og innflytelse.⁶² Middelalderkirken hadde over tid klart å opparbeide seg til å bli en av samfunnets rikeste eiendomsforvaltere, og selv om kirken fikk kjenne på det reduserte folketallet i løpet av senmiddelalderen, hvor en viktig inntektskilde gikk tap. På samme tid som kirken mistet flere inntektsmuligheter, økte også antall gaver gitt til kirken. Disse gavene bestod ofte av landområdet i gave til kirken, som førte til at kirken vokste seg til en sterk eiendomseier.⁶³

I de fleste lærebøker starter reformasjonsskrivingen gjennom det vi kjenner som den klassiske grunnfortelling: Reformasjonen startet i Tyskland og den startet med Martin Luther (1483 – 1546), og det er to konkrete hendelser som blir trukket frem. Den første hendelsen er 31. oktober 1517 da Luther offentliggjorde de 95 tesene sine angivelig ved å henge de opp på en kirkedør i Wittenberg. Den andre hendelsen er 18. april 1521 da Luther ble stilt fremfor den tyske Riksdagen i Worms hvor han nektet å trekke tilbake sine religiøse ytringer, som gjorde at Luther ble lyst i bann av paven.⁶⁴ Gjennom tesene startet en offentlig kritikk mot en etablert kirke og et oppgjør med pavemakten. Martin Luther og reformasjonens tilhengere hadde seg sett lei av maktmisbruk og en voksende maktposisjon som kirken hadde opparbeidet seg. Reformasjonens nytenkere mente at tiden var inne for et religiøse og politisk skifte - et skifte som ble avgjørende for den katolske kirkes fremtid som resulterte i en rekke splittelser i den katolske kirke.⁶⁵ Da Luther kritiserte avlatshandelen, kritiserte han også en viktig inntektskilde til den katolske kirken og mente at avlatshandelen som kirken hadde tjent seg rik på ikke hadde forankring i Bibelen. Ved avlatshandel kunne mennesket sikre seg

⁵⁹ Berg, 2017, s. 31-33.

⁶⁰ Berg, 2017, s. 30-32. Rasmussen, 2017 a), s. 11.

⁶¹ Rasmussen, 2017 a), s. 11.

⁶² Aarebrot & Evjen, 2017, s. 17.

⁶³ Aarebrot & Evjen, 2017, s. 17-19.

⁶⁴ Rasmussen, 2017 a), s. 11.

⁶⁵ Aarebrot & Evjen, 2017, s. 13-16. Rasmussen 2017 a), s. 11-14. Berg, 2017, s. 53-60.

mindre tid i skjærsilden, som var mellomstedet mellom himmel og helvete. I skjærsilden skulle mennesket gjøre opp for syndene sine.⁶⁶ Luther mente at avlatshandlene ikke hadde noe grunnlag i Bibelen, og den kirkens teologiske lære trengte dermed, men en endret oppbygging.⁶⁷

Martin Luther har blitt stående igjen som *den* enkeltpersonen med størst innflytelse i utviklingen av reformasjonen og historieskriving knyttet til bevegelsene. Med et ønske om å fornye den religiøse praksisen utfordret Luther kirkehierarkiet og dets autoritet. For Luther bestod ikke kirken av det fellesskapet han ønsket seg, han mente at den kirkelige praksisen hadde kommet til et punkt hvor det var for stor avstand mellom det religiøse innholdet og folket som skulle følge det religiøse budskapet. Han ønsket et skifte i utførelsen av gudstjenesten og tilgjengeligheten av Guds ord. Det var Guds ord som var den sanne vegen til frelse, og for at kirkens tilhengere kunne komme dit måtte kirkens religiøse aktiviteter skje på et språk folket forsto. Luther sto ikke alene sin kritikk mot pavelig autoritet, og var heller ikke den første som hadde vendt et kritisk blikk til den pavelige autoriteten. Allerede mot slutten av 1300-tallet og starten av 1400-tallet hadde John Wycliffe (1328 – 1384) og Jan Hus (1371 – 1415) rettet kritikk mot den katolske kirken. Wycliffe fremmet tanker om at kirken var kun tilgjengelig for de som «tilhørte» kirka derfor måtte pavens autoritet svekkes og Bibelens autoritet styrkes. Hus som var tilhenger av Wycliffe var en sterk forkjemper for at det var Bibelen alene som skulle styre retningslinjene for det kristne samfunnet.⁶⁸

2.2 Hvorfor en reformasjon?

Det å forklare kort og konkret hvorfor reformasjonspromessene i Europa fant sted på 1500-tallet er ingen enkel oppgave.⁶⁹ Hvordan kunne de politiske og religiøse omveltningene finne sted og hva lå til rette for at reformasjonsbevegelsene fikk den brede folkelige oppslutningen som den fikk? Kritikken og utfordringen som vokste frem for kirken gjennom reformasjonsbevegelsene startet innenfra. En voksende misnøye fra kirkens egne viste seg å bli kirkens fiende. I likhet med det religiøse motivet bak reformasjonen var det også et økonomisk og politisk aspekt ved bevegelsen. Luther hadde med tesene sine kritiserte kirkens

⁶⁶ Stensvold, 2024.

⁶⁷ Aarebrot & Evjen, 2017, s. 14.

⁶⁸ Berg, 2017, s. 41-42.

⁶⁹ På bakgrunn av masteroppgavens problemstilling, er det begrenset med plass som er viet til selv «bakgrunnsteppet» for reformasjonen. Det vil derfor ikke bli gitt noe mer enn en helt generell bakgrunnsfortelling om hva reformasjonen var og hva den vokste ut ifra.

posisjon og dens autoritet, og som følge av dette ble det satt i gang kjetteriprosesser mot Luther i 1518, og i 1521 ble Luther lyst i bann av paven. At Luther ble lyst i bann betød at han ble utstengt fra det kirkelige fellesskapet. Det ble dermed forbudt å distribuere og eie tekstene til Luther. Luther ble kalt inn til Riksdagen, det tysk-romerske rikets øverste politiske organ, hvor han fikk en siste mulighet til å trekke tilbake kjetteri, det gjorde han ikke.⁷⁰

Fra første stund hadde Luthers reformasjon vært knyttet til fyrstemakten da han trengte støtte fra et alternativt styreorgan for å unnsnippe å bli ryddet vekk for kjetteri. Han vendte seg derfor tidlig til fyrstemakten i håp om hjelp og beskyttelse. I skrifter oppfordret Luther til oppgjør mot pavemaktens autoritet, og «[...] befri kirken fra paven og rive ned murene pavekirken hadde bygd opp rundt sine privilegier.»⁷¹ Det er flere grunner til hvorfor det lønte seg for fyrstemakten å støtte Martin Luther. Tarald Rasmussen trekker frem følgende grunn: ved å konvertere til lutherdom: [...] slapp [de] unna en ordning der paven hadde jurisdiksjon over visse deler av samfunnet, og der paven og biskopene kunne kreve egne avgifter.»⁷² Etter Riksdagen i Worms ble Kurfyrsten av Sachsen en viktig støttespiller for Luther som hadde reddet han og bragt han tilbake til Sachsen. Kurfyrsten var en viktig mann i Luthers reformasjonen og ble en avgjørende faktor i den tidlige oppslutningen reformasjonen fikk. Kurfyrsten var en fyrste som hadde rett til å delta i keiservalget, som dermed gjorde han til mektig mann.⁷³ Luther sin kritikk mot pavekirken hadde «[...] bred appell [...]»⁷⁴ og han opparbeidet seg over tid mange tilhengere både i og utenfor det tyske rikets grenser.

2.2.1 Kirkens oppbygging

I løpet av middelalderen var den katolske kirken en dominerende og sentral institusjon i samfunnet med dens komplekse og hierarkiske struktur med pavemakten i Roma som kirkens øverste åndelige og verdslige leder. Det europeiske kartet som vi kjenner til i dag, så annerledes ut gjennom middelalderen. Landegrensene som dominerer i dag, var ikke eksisterende ved inngangen ved 1500-tallet. Middelalderens samfunn var strukturert etter det føydale systemet – hvor kilden til makten var organisert etter «[...] innteksbringende landeiendommer [...]»⁷⁵ som utgjorde både inntekt og arbeidskraft. Det europeiske kartet var

⁷⁰ Rasmussen, 2017 a), s. 11-13.

⁷¹ Rasmussen, 2017 a), s. 18.

⁷² Rasmussen, 2017 b), s. 51.

⁷³ Berg, 2017, s. 36, 37. Rasmussen & Tjørhom, 2017, s. 18-19.

⁷⁴ Rasmussen, 2017 a), s. 18.

⁷⁵ Aarebrot & Evjen, 2017, s. 17.

svært fragmentert og var delt inn i en rekke småstater og fyrstedømmer – som utgjorde en svært sammensatt befolkning. Gjennom en hierarkisk modell var den katolske kirke strukturert på følgende måte: På toppen av hierarkiet var det paven som satt med den verdslige og åndelige makten. Under paven var hans landområder delt inn i kirkeprovinser. Innenfor de ulike kirkeprovinsene var det erkebiskopen som sto som var nærmeste makten direkte underlagt paven.

2.3 Reformasjonen i England

I likhet med andre reformatoriske prosesser i Europa var ikke overgangen til den «nye» teologiske læren en enkel og ensrettet vei i England heller. En dragkamp mellom katolisismen og protestantismen kom til å prege den engelske fortellingen gjennom hele 1500-tallet. Innmarsjen til den nye religionen markerte et brudd med det kjente og de faste mønstrene og et møte med noe nytt og ukjent. Den nye religionen benektet tradisjon som en form for autoritet innenfor religiøst dogme, praksis og doktrine – samt den benektet pavens posisjon og maktinnflytelse.⁷⁶ I 1534 brøt England med Paven i Roma, og den anglikanske kirke som vi kjenner i dag vokte frem. Med *Act of Supremacy* ble den daværende monarken Henrik VIII den styrende makten og øverste leder over både kirke og stat i landet. Henrik VIII, som i utgangspunktet var en tilhenger av paven og katolisismen, brøt båndene med Roma som følge av politiske og personlige saker. For den engelske monarken var det ikke de teologiske spørsmålene som spilte den avgjørende rollen, men heller ytterst personlige forbindelser – et ekteskap som ikke produserte noen mannlige arvinger.⁷⁷

Sett i et historisk perspektiv hadde den engelske kirken og de engelske monarkene vært trofaste og lydige mot paven i Roma, selv med tanke på de store avstandene som befant seg mellom de to rikene og mulige utfordringer som kunne oppstå som følge av den. De engelske monarkene hadde ved flere anledninger fått velsignelse fra paven når de trengte å bøye kirkens regler til sin fordel.⁷⁸ Da Henrik VIII først møtte mostand mot å annullere sitt daværende ekteskap til Katharina av Argon ble dette problematisk for han og ble den utløsende årsaken til at England brøt med Roma. Ekteskapet som ikke hadde resultert i noen

⁷⁶ O`Day, 2014, s. 8

⁷⁷ Aarebrot & Evjen, 2017, s. 16, 52.

⁷⁸ Aarebrot & Evjen, 2017, s. 52-53.

mannlige arvinger bød på flere problemer for kongen, hvorav den viktigste ble at det var ingen til å føre tudor-regimet videre.⁷⁹

Henrik VIII sin eldre bror, Arthur, døde i 1509, og av han arvet han både kongetittelen og den 15 år gamle enken Katharina. Ekteskapet hadde sikret en allianse mellom England og det katolske Spania. Det var Spania, og foreldrene til Katharina, Ferdinand og Isabella av Aragon som så denne alliansen som svært nyttig for sitt nyetablerte spanske kongerike. Ifølge katolsk tro og kirkens regler var det i utgangspunktet ikke lov å gifte seg med sin brors enke, da det ifølge kirka ikke var lov å gifte seg innenfor 4. slektsledd. Men siden den 15 år gamle Katharina ikke hadde produsert noen arvinger til den engelske tronen klarte Henrik og Katharina å få paven til å gjøre et unntak da de ikke kunne vise at det første ekteskapet var fullbyrdet. Da Katharina fødte en datter i 1516, den kommende dronning Maria Tudor, og ingen mannlig arving, ble det et nytt problem for Henrik VIII. Nok en gang ønsket kongen å bøye kirkens grenser rundt ekteskapsregler. Løsningen kongen så var følgende: annulleringen av ekteskapet mellom Katharina og Arthur måtte oppheves, dette skulle han klare ved å overbevise paven om at det første ekteskapet til Katharina hadde blitt fullbyrdet. Hvis ekteskapet hadde vært fullbyrdet betød det at ekteskapet mellom Henrik VIII og Katharina aldri hadde vært gyldig.⁸⁰ I 1527 ba kongen paven om å få godkjent annulleringen, men siden giftemålet i 1509 hadde det skjedd store endringer i samfunnet. Den største motstanden kongen møtte på var som følge av Katharina sine nære familierelasjoner. Katharina var nemlig tante til en mann med svært stor betydning for maktposisjonene i Europa: Karl V, som på dette tidspunktet hadde blitt keiser over det tysk-romerske riket.

Katharina var satt i en vanskelig situasjon og ba sin nevø om å legge press på paven. Den ugifte keiseren, som muligens skulle gifte seg med søskenbarnet, Maria Tudor, gjorde som han hadde fått beskjed, men kongen sto på ønsket sitt. Kongen hadde gjennom hele ekteskapet sitt vært en lite trofast mann, og hadde hatt flere elskerinner. En av kvinnene som hadde sjarmert kongen stort var Anne Boleyn, men hun så seg ikke fornøyd med å være kongens elskerinne. Hun ville ikke være med kongen før han hadde sagt seg villig til å gifte seg med henne og annullere sitt daværende ekteskap.⁸¹

⁷⁹ Aarebrot & Evjen, 2017, s. 53-53. Berg, 2017, s. 97-98.

⁸⁰ Aarebrot & Evjen, 2015, s. 52-56. Berg, 2017, s. 97-99. Bernard, 2005, prolouge, 2-3, 9.

⁸¹ Aarebrot & Evjen, 2015, s. 52-56. Bernard, 2005, s. 3-4, 9.

Kongen, som en gang hadde stått ved paven side og offentlig hadde snakket imot Luther og hans skrifter, endret holdning i tråd med en tanke om egen politisk vinning. Etter seks år med kamp om å få det første ekteskapet sitt erklært ugyldig, så kongen seg lei av å vente på svar fra paven og fikk i mai 1533 erkebiskopen av Canterbury, Thomas Cranmer (1489-1556) til å annullere ekteskapet mellom Henrik VIII og Katharina. Fire måneder tidligere hadde kongen allerede giftet seg med hoffdamen Anne Boleyn, og året etter var kongen den øverste leder over både kirke og stat i England. Etter det offisielle bruddet med Roma ble engelske lover endret og gjorde at kirkens inntekter ble betalt direkte til kongen.⁸² Den anglikanske kirke som vokser frem under Henrik VIII kan på flere måter ses på som den retningen innenfor protestantismen som har tydeligst opphav i en politisk situasjon og bærer preg av at kongen en gang hadde vært troende katolikk og støttende overfor paven. Kirken som vokste frem i England tok med seg flere likheter til den katolske kirke, og beholdt flere av de katolske ritualene.⁸³ «[...] det vestlige bruddet med den katolske kirkeordningen var oppløsningen av klostrene, men liturgien i kirkene og katedralene ikke ble dramatisk forandret.»⁸⁴

Overgangen fra katolisisme til protestantisme var ingen enkel affære i det engelske kongeriket og prosessen krevde utskifting av flere monarker. I en periode fra Henrik VIII brøt med paven i 1534 og frem til Elisabeth I (1558 – 1603) sin regjeringstid beveger England seg frem og tilbake mellom den katolske kirken og de protestantiske reformasjonspresessene. Maria Tudor, datter til Henrik VIII og Katharina tok over den engelske tronen etter sin bror Edward VI og markerte en vanskelig tid for protestantismens tilhengere i England. Hun gjeninnførte katolisismen, var fast bestemt på å fjerne kjetteri og ønsket å gjeninnføre Paven som kirkens øverste leder. Protestantiske biskoper ble fengslet, universitetene ble rensket for heterodokse bøker og undervisere. Under Maria Tudor, også tildelt navnet Maria den Blodige, sitt styre ble protestanter forfulgt, sendt i eksil og henrettet. Blant de som ble brent under det Maria sitt styre var biskop Hugh Latimer og erkebiskop Thomas Cranmer.⁸⁵ Cranmer har blitt «[...] ståande som den viktigaste utformaren av de religiøse innholdet i den engelske reformasjonen, [...]»⁸⁶

⁸² Berg, 2017, s. 97-98.

⁸³ Aarebrot & Evjen, 2015, s. 55-56.

⁸⁴ Aarebrot & Evjen, 2015, s. 55.

⁸⁵ Berg, 2017, s. 101, 102. Hazlett, 2003, s. 52-53.

⁸⁶ Berg, 2017. s. 101.

Tiden Maria Tudor satt på tronen hadde resultert i lav folkelig oppslutning rundt henne da hun døde barnløs. Et lite populært giftemål med den spanske Phillip II og mislykket krig mot Frankrike hadde resultert i lite sympati overfor den kvinnelige monarken. Da halvsøsteren, og datteren til Henrik VIII og Anne Boleyn, Elisabeth I ble innsatt som dronning førte hun en helt annen politikk. Nok en gang vendte England tilbake til de protestantiske reformasjonsplassene. Det som har blitt kjent som «the elizabethan era» har blitt stående som en viktig periode i Englands historie. En tid hvor England som stormakt blomstret økonomisk og kulturelt. Elisabeth I som hadde blitt oppdratt i den protestantiske tro og var en godt likt dronning. Bolland & Cooper skriver følgende «[...] her belief in a reformed faith was critical to her popularity as a queen.»⁸⁷ Elisabeth var godt likt og var opptatt av nære og lojale bånd i hennes nærmeste politiske relasjoner. Dronningen fikk gjeninnført *Act of Supremacy* som søsteren hadde fjernet under sitt harde anti-protestantiske styre. De engelske reformasjonsplassene ble på mange måter fullført gjennom Elisabeth I sin tid som monark.⁸⁸ Sigrun Høgetveit Berg stiller følgende spørsmål: «Eit av dei store spørsmåla om den engelske reformasjonen er om han i det heile teke var avhengig av Luther?»⁸⁹ Slik det har blitt presentert var den engelske reformasjonens fremgang påvirket av et makt-politisk fokus.

2.3.1 John Foxe

John Foxe ble født i 1516 i byen Boston, Lincolnshire, i det østlige England, og var lenge på lik linje med sine likemenn i sin tid en troende katolikk før han ble overbevist av protestantismens tanker. John Foxe tilbrakte sine yngre dager som lærer og oversetter ved Brasenose College, før karrieren tok han videre til Magdalen College samtidig som han arbeidet som privatunderviser hos hertuginnen av Richmond. Karrieren til Foxe tok en betydelig vending på 1540-tallet da han «[...] refused priests orders as a prerequisite of a Madalen College Fellowship.»⁹⁰ Samtidig som karrieren tok en vending kan det se ut til at Foxe konverterte og tilegnet seg Martin Luther sine tanker. Fra midten av 1540-tallet dokumenteres det at Foxe begynte å omgås med andre protestantiske tilhengere – et av bekjentskapene Foxe gjorde i denne perioden med avgjørende karakter var bekjentskapet med John Bale (1495-1563). Bale var en inspirasjonskilde og pådriver til John Foxe sin produksjon av litterære verk og Bale ga Foxe tilgang til en rekke manuskript og

⁸⁷ Bolland & Cooper, 2014, s. 131.

⁸⁸ Berg, 2017, s. 101-102. Hazlett, 2003, s. 53-54, 59-60. Bolland & Cooper, 2014, s. 131.

⁸⁹ Berg, 2017, s. 102.

⁹⁰ Phillpott, 2018, s. 5.

kildematerialet som han senere brukte i sitt arbeide. Michael Phillpott hevder at det var John Bale som var med å forme tanken hos Foxe at John Wycliffe spilte en sentral rolle i reformasjonen start.⁹¹

John Foxe ble sendt i eksil i 1554, året etter Maria Tudor kom til makten i 1553, da hun sendte England tilbake til den romersk-katolske kirke. Ferden til Foxe gikk først til Frankfurt i Tyskland, før turen gikk videre og han flyttet til den sveitsiske byen Basel. I løpet av tiden i eksil gjorde John Foxe en rekke ny bekjenskskaper som ble viktig for hans videre karriere som martyrforfatter. Et av disse bekjenskskapene var Edmund Grindale (1516-1583) som var deltakende i smuglingen av beretninger, om de som ble forfulgt og henrettet, ut av England – til deres venner i eksil andre steder på det europeiske kontinentet.⁹² Arbeidet Foxe publiserte i løpet av tiden i eksil ble, med god støtte fra både John Bale og Emanuel Grindale, transportert og tilgjengeliggjort for et engelsk publikum. Arbeidet hans ble i stor grad brukt som minnehistorie for de protestantiske martyrene, men var også en beretning om den tidlige og «rette» historien til den engelske kirken.⁹³

2.4 Reformasjonen i Skottland

De reformatoriske prosessene skiller seg ved første øyekast fra prosessene som finner sted hos naboen i sør. Alec Ryrie beskriver endringene som fant sted i det skotske samfunnet rundt 1559-1560 som følgende; «[...] *what was arguably the first modern revolution.*»⁹⁴ Endringene som fant sted var kaotiske og uforutsigbare, men på samme tid avgjørende for den skotske kirke og samfunn sin utvikling. Det endelige bruddet for Skottland med katolisismen, paven og Roma skjedde i 1560, nesten 30 år etter England sitt brudd med Roma i 1534. Gjennom bruddet med Roma beveger Skottland seg i følge Ryrie «[...] from popish servitue into the light of Christ»,⁹⁵ de reformatoriske prosessene som fant sted i Skottland, ble introdusert og fikk fotfeste i landet gjennom John Knox og kalvinismen.

Kirken i Skottland hadde i likhet med kirkene i andre deler av Europa fått maktinnflytelse og opparbeidet seg stor rikdom og eiendommer. Men hvordan var det den skotske reformasjonen fant sine røtter fra? Alec Ryrie, stiller følgende spørsmål; kanskje den

⁹¹ Phillpott, 2018, s. 5.

⁹² Phillpott, 2018, s. 6.

⁹³ Phillpott, 2018, s. 6.

⁹⁴ Ryrie, 2006, s.1.

⁹⁵ Ryrie, 2006, s.1.

skotske reformasjonen ikke var et puslespill i det hele tatt? Og at det var den katolske kirke som med seg selv banet veg til nederlag som følge av dens korrupsjon?⁹⁶ Hva var forholdet mellom en korrupt kirke og fremveksten av protestantiske tanker? Teolog Stephen Mark Holmes hevder følgende; «We know that this was 'The Scottish Reformation'. It was a military coup by the Lords of the Congregation, with English help, and also a religious revolution under the guidance of John Knox.»⁹⁷ Som Holmes videre hevder er fortellingen om «den skotske reformasjonen» ikke et begrep som et resultat av en historisk forskning i ettertid av de sosiale endringene, men er et produkt oppstått under selve reformasjonen. Den religiøse eliten i Skottland, var selv bevisste på endringene som foregikk i samfunnet og benyttet seg av begrepet «den skotske reformasjonen». Men hvilken reformasjon er det egentlig snakk om? Når det skrives om «reformasjonen» skrives det ikke bare om én gitt reformasjon, men den deles inn i flere ulike prosesser og endringsperioder. Knyttet til endringen som fant sted i Skottland snakkes det både om «den protestantiske reformasjonen» og «den katolske reformasjonen», avhengig av hvilken innfallsvinkel og tidsepoke som det velges å fokusere på.⁹⁸

Det som gjerne blir omtalt som «den skotske reformasjonen» er perioden 1559-1560 hvor Skottland formelt brøt med katolisismen, men var i hovedsak store deler av befolkningen fortsatt katolikker. Gjennom tiden James III. (1460 – 1488) og James IV. (1488 – 1513) satt på tronen tilspisset forholdet seg betraktelig mellom England og Skottland. Perioden før 1560 er en tid preget av politisk ustabilitet og et turbulent forhold til nabolandet da England brøt med katolisismen i 1534 var det James V som satt med makten. Reformasjonen vokste frem i Skottland i form av kalvinismen med forkjemperen John Knox i spissen. De reformatoriske tankene startet i Skottland, slik som de gjorde i de fleste andre stater i Europa; gjennom bøker, universitetene og intellektuelle mennesker. Det startet som en bevegelse blant Skottlands elite. Her så de muligheten til å opparbeide seg mer makt i et allerede politiske ustabilt Skottland. Tilhengerne kom hovedsak fra det lærde miljøet eller de menneskene som så et ønsket og en mulighet til å del av det lærde miljøet. Fra starten av de reformatoriske bevegelsene i Skottland var de skotske prosessene bygget på den engelske bibelen. Så tidlig som i løpet av 1530-tallet begynte evangeliske bøker fra nabolandet å spre seg i det små. William Tyndale (ca. 1490/94 – 1536) sin oversettelse av Bibelen til engelsk og Simon Fish

⁹⁶ Ryrie, 2006, s. 13.

⁹⁷ Holmes, 2014, s. 116.

⁹⁸ Ryrie, 2006, s. 1-10. Holmes, 2014, s. 116, 121.

(1500 – 1531) sin *A Supplicacyon for the Beggars* var to verk som var viktig i spredningen av reformatoriske tanker i England, men som også kom til å bli i spredningen av nye tankesett i Skottland også.⁹⁹

14. desember 1542 oppsto det en krise i Skottland – kongen, James V. døde brått og uforventet. Han etterlot seg en datter Maria Stuart – som på dette tidspunktet kun var et lite barn. Her var det to ting som var problematiske. For det første var dette barnet ei jente. Det å ha en kvinnelig monark var et kontroversielt fenomen og fikk stor kritikk fra de ledende skikkelsene innenfor den Skotske reformasjonen, deriblant John Knox. For det andre var dette barnet fremdeles et lite spebarn og av naturlige grunner ikke i stand til å styre et land. Dette resulterte i det som ofte har blitt omtalt som «the crisis of 1543» og markerte en usikker tid for skottene. James V hadde stått stødig i kampen mot engelskmennene hvor hans død etterlot seg legitimitetsspørsmål til den skotske tronen.¹⁰⁰

I kjølvann av krigen med England vokste det frem to politiske partier i Skottland. Hvorav det ene partiet var katolsk, de var pro-fransk og anti-engelsk. Det andre partiet, et mer radikalt parti, var et pro-engelske parti under ledelse av John Knox, og var preget av et tett samarbeid med Elisabeth I i England.¹⁰¹ En viktig faktor til hvordan utviklingen av de reformatoriske prosessene i Skottland utspilte seg var nettopp nabolandet, England, sitt brudd med katolisismen rundt tretti år før. Kort tid etter Luther hang opp tesene sine begynte det å florere Luther sympatiserende verk og tanker i England. Litteraturen hadde spredt seg og fant vegen inn i det skotske riket mot slutten av 1520-tallet. I løpet av 1527 hadde skotske kjøpmenn begynt å kjøpe og frakte disse verkene inn i landet og utfordret den veletablerte katolske kirken i landet. Allerede før tiåret var over hadde evangeliske tanker funnet en veg inn i det skotske samfunnet og markerte starten på et skifte i det religiøse Skottland.¹⁰² Fra første stund var den skotske reformasjonen preget av påvirkning utenifra, og bygget seg ifølge Alec Ryrie rundt de engelske oversettelsene av Bibelen. Allerede ved denne Ryrie sin uttalelse kan det oppfattes som de skotske bevegelsene var avhengig av de engelske.¹⁰³

⁹⁹ Ryrie, 2006, s. 29- 32.

¹⁰⁰ Ryrie, 2006, s. 53-55.

¹⁰¹ Store Norske Leksikon, 2007 a).

¹⁰² Ryrie, 2006, s. 29-31. Parker, 1973, s. 19-20.

¹⁰³ Ryrie, 2006, s. 17.

2.4.1 John Knox

For de reformatoriske bevegelsene som fant sted i Skottland er det John Knox som har blitt stående igjen som en av de menneskene med størst innflytelsesverdi. En mann sterkt preget av sine møter med Jean Calvin (1509 – 1564) og George Wishart (1513 – 1546) kom til å prege det skotske samfunnet for alltid. John Knox sto som en sterk motstemme til den katolske dronning Maria Stuart, og var en mann som ikke var redd for å fremme sine saker. Gjennom et flittig og produktivt forfatterskap publiserte Knox en rekke tekster som fikk stor betydning for reformasjonens prosesser i Skottland. Samt det produktive forfatterskapet var John Knox også en fremdragende og karismatisk taler som med sine religiøse overbevisninger ble en viktig bidragsyter til organiseringen av kirken som vokste frem i Skottland.¹⁰⁴ Det har ikke blitt fastsatt en bestemt dato på når John Knox ble født, men det årstallet de fleste historikere har valgt å forholde seg til er 1514. I likhet med fødselsåret til John Knox er det lite informasjon knyttet de tidlige leveårene til Knox. I et av hans mest kjente og omtale verk *History of the Reformation in Scotland* skrev ikke John Knox seg selv inn i historien før i 1545, men vi vet at han ble Knox sin egen dåp fant sted i enten 1514 eller 1515. Gjennom det lille Knox vier av plass til sine tidlige leveår har han valgt å fokusere på hvilken verdi hans familie har vært for han.¹⁰⁵

John Knox sine tidlige år er preget av et Skottland som var inne i en langvarig sørgeperiode etter hva Knox selv beskriver som «[...] that unhappy field of Flodden».¹⁰⁶ Den første delen av 1500-tallet var en dramatisk tid for den skotske kirke og stat gjennomgikk flere drastiske endringer. Under James III (1460 – 1488) og James IV (1488 – 1513) hadde den skotske kirken blitt en uavhengig kirkeprovins, samtidig var hvor Skottland var delaktige i flere kriger. En uavhengig kirkeprovins vil si en etablering av en selvstendig kirkeprovins som ble uavhengig i kontroll utenfra. Under slaget som utspilte seg ved Flodden Fields i 1513 døde den daværende konge James IV, og mange store adelsfamilier mistet enten en far eller sønn. Frykten for en engelsk invasjon vokste seg sterk i de påfølgende årene etter tapet av kongen og førte med seg en tid hvor kongeriket ble rammet av angrep innen og utfra.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Dawson, 2015, s. 1-13.

¹⁰⁵ Dawson, 2015, s. 1-13.

¹⁰⁶ Dawson, 2015, s. 14.

¹⁰⁷ Ryrie, 2006, s. 17, 18. Dawson, 2015, s. 14-15.

Historiker Jane Dawson beskriver John Knox som en mann som både lot seg tiltrekke av både det gamle og det nye testamentet, hvor han i mange tilfeller lot seg inspirere av Johannesevangeliet hvor han «[...] drew many of his central biblical images.»¹⁰⁸ Det lille som er gjort kjent av Knox sitt tidlige liv var hans far ønske om at han skulle utdanne seg. Knox gikk ved Universitetet i St. Andrew hvor han ble utdannet til katolsk prest. Et senere møte med den protestantiske predikanten George Wishart i 1545 viste seg å være en viktig faktor i Knox sitt liv og endret hans religiøse overbevisning og Knox konverterte til protestantismen. Da George Wishart ble henrettet i 1546 som følge av han protestantiske overbevisning gikk det tung inn på Knox.¹⁰⁹ Wishart som hadde vært en viktig inspirasjonskilde til Knox sitt tankemønster, og overgangen fra å være en katolsk prest til å bli en protestantisk forkynner.¹¹⁰ Jane Dawson hevder at Knox holdt fast ved Wishart sine tanker om «[...] the battle between Christ and Antichrist [...]»¹¹¹ gjennom hele hans virke.

John Knox tilbrakte tiden etter Wishart sin død i England, hvor han ble frem til 1554, da han ble sendt i eksil etter et angrep på den katolske messen. I England hadde han levd som predikant, men etter den katolske dronningen Maria Tudor gjeninnførte katolisismen satte John Knox kursen til Genève. Tiden i Genève ble viktig for den videre utvikling av Knox sine tanker, her møtte han blant andre Jean Calvin som fikk svært stor innflytelse for Knox. I eksil publiserte Knox flere traktater omhandlende situasjonene som utspilte seg i både Skottland og England.¹¹² Med bruk av ulike modeller fra det gamle testamentet henvendte Knox seg til både adelsmenn og vanlige folk og at de burde gjøre seg klar til et oppgjør mot den undertrykkende kirken. Kyle & Johnson trekker frem hvordan Knox mente at adelen hadde rett til å avskaffe en monark om vedkommende ikke fulgte opp rollen sin – noe Knox mente var tilfelle i både England og Skottland.¹¹³ Tiden i eksil hadde rustet John Knox opp til en voldsom retur og da han vendt tilbake til Skottland i 1559 kom han tilbake til et Skottland som sto midt i en krise.¹¹⁴

¹⁰⁸ Dawson, 2015. s. 26.

¹⁰⁹ Dawson, 2015, s. 23. Kyle & Johnson, 2009, s. 8. Store Norske Leksikon, 2022.

¹¹⁰ Dawson, 2015, s. 28-29.

¹¹¹ Dawson, 2015, s. 29.

¹¹² Kyle & Johnson, 2009, s. 8.

¹¹³ Kyle & Johnson, 2009, s. 8.

¹¹⁴ Dawson, 2015, s. 175-177.

3 Reformasjonen mellom kirke og stat presentert av John Foxe

1500-tallet har som nevnt blitt stående igjen som et århundre som markerer et skille mellom det gamle og det nye. Det marker et skille mellom slutten av middelalderen og en fremvekst av renessansen, opplysningsideer, filosofer, og vi ser et større fokus på kunnskap og forskning. Gjennom omveltningene reformasjonen førte med seg, vokste det frem et fokus på den individuelle tronen og enkeltindividets tilgang på den¹¹⁵ Slik historiker Rosemary O'Day skriver var reformasjonen en «levende ting». Bevegelsene, prosessene, tankene og ytringene var pågående hendelser. Det skjedde i øyeblikket og av naturlige årsaker påvirket dette kildegrunlaget og tekstmaterialet som ble produsert under de reformatoriske bevegelsene ikke bare i England, men i Europa generelt. O'Day påpeker at de som skrev om reformasjonen samtidig som den foregikk dermed ikke var historikere i den forstand vi i dag legger i historikerbegrepet, men snarere var reformasjonens forfattere i større grad opptatte av å skrive om bevegelsene som skjedde i nær tilknytning til dem og hvilke hendelser som angikk dem. De var opptatte av fortiden slik O'Day hevder som en del av moderne debatter og spørsmål.¹¹⁶ O'Day mener dette har ført til at vi som historikere må stille spørsmål til «[...] the very nature and chronology of the Reformation.»¹¹⁷ Da reformasjonens forfattere hadde vanskelighetene med å få et helhetlig og fullstendig bilde av omveltningene som fant sted. Reformasjonens historikere deles ofte inn to hovedgrupper – de som fremmet reform og protestantismen, og de som fremmet tradisjoner og katolisismen. Deres forståelse av historien var for å legitimere deres egne tanker og saker, som i mange tilfeller resulterte i en nærmest biografisk og nasjonalistisk tilnærming til litteraturen.¹¹⁸

Historiker Matthew Phillpott omtaler historieforståelsen og hypotesen som dominerte de fleste litterære verkene publisert i England under reformasjonen var at reformasjonen var bygget på en løgn. Basert på en rekke antagelser, tro og kirkelige praksiser hevdet nytenkerne at den religiøse og historiske fortiden til England hadde blitt tolket feil og forvridd av myndighetene, dette så John Foxe som sin oppgave å opplyse folket om å redde fra.¹¹⁹ O'Day

¹¹⁵ O'Day, 2014, s. 8.

¹¹⁶ O'Day, 2014, s. 5.

¹¹⁷ O'Day, 2014, s. 5.

¹¹⁸ O'Day, 2014, s. 5-6.

¹¹⁹ Phillpott, 2018, s. 1.

fremmer tanken at reformasjonen «[...] of its nature rejected hisotry.»¹²⁰ I å avise fortiden, betød dette som nevnt et brudd med tradisjoner og det som hadde blitt ansett som England sin «historie». En ny bruk av fortiden innebar å skrive om landets fortidshistorie på nytt: de angrep historien på en ny måte og reformasjonens skribenter lagde på flere måter sin nye og egne historieskriving for å legitimere den engelske reformasjonens røtter

I en tiårsperiode mellom 1525 og 1535 levde en rekke engelske reformatorer i eksil i rundt i Europa, uvelkommen i hjemlandet under Henrik sitt styre¹²¹. De tidlige reformatorene var blant annet Simon Fish, William Tyndal og William Roye, og tok selv ansvaret i å lære og formidle protestantismen rettmessige tro. De hadde lat seg inspirere av John Wycliffe, tolket hans skrifter i lys av samtidens utfordringer. Wycliffe var en engelsk teolog som levde på 1300-tallet var tidlig ute med å kritisere den katolske kirken og pavens autoritet. Fish og Roye var tidlige ute med å tolke Wycliffe, og var et forsøk på å skrive om den engelske reformasjonens historie. De tidlige protestantene mente at det en gang hadde eksistert en «golden age» som hadde blitt undergrav av den katolske kirken. Denne gyldne tiden som protestantene lengtet tilbake til introduserte John Foxe i sine tekster til folket. En annen viktig bidragsyter til tanken om en undertrykt tid var uten tvil William Tyndale.¹²²

Rosemary O`Day trekker frem to tilnæringer til den tidlige reformasjonen under Henrik VIII. Den første var de som ønsket et skille mellom det som var «[...] spiritual and temporal [...]». Den andre var de som så på historien som en kamp mellom «[...] Antichrist and Christ [...]»¹²³ Den kongelige monarken blir da tildelt rollen som enten en hjelper eller som skurk i fremdriften av reformasjonen. Det er gjennom John Foxe sitt verk, *Acts and Monuments* at de to tilnærmingene som O`Day trekker frem blir sammenkoblet. Den første tilnærmingen fremmet et tydelig skille mellom det religiøse og det verdslige. Den andre tilnærmingen fremmet et tett bånd mellom kirke og stat hvor kongen var den viktigste person i kirken – og i reformasjonen.¹²⁴ *Acts and Monuments* er et stort verk både når det kommer til størrelse og til innhold. Fra verket ble gitt ut for første gang i 1563 til slutten av 1600-tallet ble det solgt om lag 10 000 kopier. Det var på dette tidspunktet bare Bibelen som hadde en større sirkulasjon og bruk enn hva Foxe sitt verk hadde på denne tiden. Boken ble kjøpt av

¹²⁰ O`Day, 2014, s. 8.

¹²¹ Før paven og den katolske kirke sto i vegen for Henrik VIII sine egne ønsker.

¹²² O`Day, 2014, s. 10-11. Rasmussen, 2022.

¹²³ O`Day, 2014, s. 18.

¹²⁴ O`Day, 2014, s. 18-19.

enkeltmennesker og brukt i private hjem, den ble lest høyt fra i større folkesamlinger og det ble tatt i bruk fra talerstolen under prekener.¹²⁵

3.1 *Acts and Monuments of these Latter and Perilous Days, Touching Matters of the Church*

Den 20. Mars 1563 ble John Foxe sitt protestantiske verk *Acts and Monuments* gitt ut for salg for første gang og er originalt titulert; *Acts and Monuments of these Latter and Perilous Days, Touching Matter of the Church*. Med seg hadde John Foxe, John Day (1521/1522 – 1584) som sto for publikasjonen av verket. Sammen skulle de arbeide for å gi en ny fremstilling av historien, og det som var den rette historien til sanne kirken. I *Acts and Monuments* presenterte Foxe og Day et brutalt bilde av den katolske kirkes forfølgelse av protestanter gjennom tidene.¹²⁶ *Acts and Monuments of these Latter and Perilous Days, Touching Matters of the Church* har gjennom tidene blitt skrevet om og sitert mange ganger, og som et resultat av verkets lange tittel blir ofte disse to forkortelsene bruk; *Acts and Monuments* og *Book of Martyrs*.¹²⁷ John Foxe sitt verk blir assosiert av mange som en stor berettelse om lidelsene av protestanter som led gjennom en martyrdød. Det er naturlig å tenke seg at bruken av *Book of Martyrs* som et kallenavn kommer som følge av verkets beskrivelse av de mange martyrdødene, da boken i hovedsak er en sammenfatning av forfølgelser gjort av den katolske kirken gjennom tidene. Gjennom tidene har det blitt trykt og utgitt en rekke utgaver, versjoner og oversettelser av *Acts and Monuments*.¹²⁸ I løpet av John Foxe sin levetid ble det publisert fire ulike utgaver av *Acts and Monuments*, den første utgaven i 1563, den andre i 1570, den tredje i 1576 og den fjerde og siste utgaven kom i 1583. Mens John Foxe fortsatt var i livet arbeidet han med å utvikle *Acts and Monuments* for å utvikle og innlemme mer historie i sine beretninger, for å utfylle den historiske gjengivelsen av den store undertrykkelsen den katolske kirken hadde stått til ansvar for, fra tidlige stunder.¹²⁹

Da *Acts and Monuments* ble utgitt for første gang i 1563 var dette i underkant av 30 år siden det engelske bruddet med paven i Roma, og innføringen av *Act of Supremacy* som gjorde monarken til øverste leder over både kirke og stat. Gjennom de siste 30 årene hadde

¹²⁵ O`Day, 2014, s. 19. Phillpott, 2018, s. 1.

¹²⁶ Phillpott, 2018, s. 1.

¹²⁷ Jeg kommer til å forholde meg til å bruke *Acts and Monuments* da historikere i mitt kildemateriale har valgt denne tilnærmingen – det vil derfor være naturlig å bruke *Acts and Monuments*.

¹²⁸ Som jeg har nevnt tidligere har jeg valgt å bruke Wilder Publications sin utgave av *Acts and Monuments* fra 2009. Dette er en trykt og lettleseilig utgave av verket.

¹²⁹ Phillpott, 2018, s. 1-2. Loads, 2018, s. 2.

det skjedd store religiøse, politiske og strukturelle endringer i det engelske samfunnet. Fra å engang ha en troende katolsk konge i Henrik VIII som første støttet paven, men som til slutt brøt med katolisismen og paven. Videre var landet vitne til en katolsk motreformasjon under Maria Tudor. Da Foxe sitt verk ble publisert var det datteren Henrik VIII hadde sammen med Anne Boleyn, Elizabeth I., som satt på tronen. Hva betød det at *Acts and Monuments* ble publisert etter Maria Tudor sin død?

Acts and Monuments ble et viktig verk i sin samtid og har blitt stående igjen som en viktig kilde til protestantiske martyrologi, men gir også en historisk beretning om hvilket samfunn John Foxe ønsket å leve i og hva han lengtet tilbake til. Like viktig som verket var med å skrive om den pågående historien var også Foxe opptatt av å ta vare på minner og historien. Gjennom verket var det viktig for Foxe å stille spørsmål til historien, både om hva historien burde fokusere på, men også hvordan man burde strukturere historieskrivingen og samfunnet. Matthew Phillpott hevder at verket til Foxe har en rekke funksjoner deriblant, som minnehistorie, historie, moralsk guide og en form for avis som beretter om nylige hendelser.¹³⁰ Ved første øyekast er det et verk som beretter om livene, kampene og brutalitetene de protestantiske martyrene gjennomgikk, men har også et historisk perspektiv hvor Foxe fokuserer på den historiske utviklingen til den romersk-katolske kirken, og hvordan den gjentatte ganger har vært aktør for lidelse. Med et apokalyptiske rammeverk argumenterer Foxe gjennom *Acts and Monuments* at den protestantiske kirketradisjonen i sin kjerne var eldre og renere enn hva den katolske kirken var.¹³¹

Hvordan er det egentlig John Foxe sin historie i *Acts and Monuments* ser ut? Den første utgaven av *Act and Monuments* hadde et spenn på 1827 sider, hvor bare 136 sider av disse gjaldt historien før John Wycliffe, dvs. tiden før 1300-tallet. Da Foxe publiserte den andre utgaven av *Acts and Monument* i 1570, syv år etter den første, hadde det totale sideantallet økt til 2354, hvorav 513 av disse sidene tok for seg tiden før regjeringstiden til Edward III.¹³² I Wilder Publications sin utgave av Foxe sitt *Acts and Monuments*, versjonen jeg forholder meg til, er det «kun» 432 sider. En naturlig konklusjon er derfor at dette er en sammenfattet versjon, men utgaven er også en versjon som er skrevet digital, og ikke for hånd. Dette gjør at det må stilles spørsmål til hvor mange sider med tekst som har blitt

¹³⁰ Phillpott, 2018, s. 5.

¹³¹ Phillpott, 2018, s. 2-5.

¹³² Phillpott, s. 7. Store norske leksikon, 2007 b).

«borte» i løpet av disse 500 årene? Eller har overgangen fra å håndskrevne sider til digital produsert tekst resultert i en mer naturlig nedgang i antall sider? I overgangen mellom publikasjonene av disse to utgavene av *Acts and Monuments* har Foxe arbeidet flittig med å danne et historisk grunnlag for hans teologiske argumenter. Den historiske sekvensen i *Acts and Monuments* slik Phillipott fremmer har vært en viktig del i den moderne tids kunnskap og forståelse av engelsk historie.¹³³ Fra den først ble utgitt i 1563 har historikere gjentatte ganger tolket, sitert og flettet deler av Foxe sitt verk inn i egne fremstillinger om Englands fortid. Phillipott hevder at *Acts and Monuments* er et resultat av at John Foxe skrev historie i en hagiografisk form. En hagiografi vil si en biografi av helgener. Foxe skildret livene til martyrene, hvor han koblet fortid, nåtid og fremtid sammen med et apokalyptisk og profetisk rammeverk. Foxe brukte fortiden til å forklare hva som forgikk i samtiden, og brukte dette til å lære til hvordan en endring kunne skje i fremtiden.¹³⁴

Hvilke kilder var det egentlig John Foxe hadde tilgjengelig når han skrev *Acts and Monuments*, og hvilke kilder valgte han selv å ta i bruk? For Foxe var det viktig med et mangfoldig kildegrunnlag når han skulle skrive og formidle om hva den samme kirke var. Slik Phillipott formidler det var det viktig for Foxe av flere grunner. For det første var Foxe skeptisk til tidlige kilder, som han mente ofte var skrevet av munk. Foxe mente at kildene skrevet av munk ble for subjektive og at disse i stor grad var preget av et tett forhold til kirka. Han mente at deres lojalitet lå i første omgang hos den undertrykkende kirken og ikke hos England suverenitet i den sanne og frie kirke. For det andre stilte Foxe seg kritisk til at fleste skrevne kildene det gikk an å basere seg på var skrevet av en så liten gruppe mennesker. Foxe mente at dette var problematisk og resulterte i et snevert og for lite nyansert syn. For å kunne gi et mer pålitelig og nøyaktig fremstillingen av fortiden ble det viktig for John Foxe å hente inn et bredere utvalg av kilder for å gjenskape historien om Englands fortid. Det ble også et viktig av Foxe sine viktige argumenter i hans arbeid med å styrke sine protestantiske ytringer.¹³⁵ Phillipott hevder at i den første utgaven av *Acts and Monuments* fra 1563 har det blitt identifisert 22 ulike kilder som historikere mente at Foxe tok i bruk i sitt arbeid. De 22 ulike kildene er en rekke samling av «[...] published materials and manuscripts copies»¹³⁶

¹³³ Phillipott, 2018, s. 8.

¹³⁴ Phillipott, 2018, s. 21.

¹³⁵ Phillipott, 2018, s. 30-31.

¹³⁶ Phillipott, 2018, s. 36.

Som det har blitt nevnt i dette kapittelet var det viktig for Foxe å se tilbake i tid for kunne argumentere for den protestantiske retningen. Et av hans hovedargumenter var følgende: det han anså som den sanne og troverdige kirken hadde blitt tatt over av «[...] the Church [...] by Satan.»¹³⁷ For å kunne finne tilbake til kirka fra «[...] the flourishing time [...]»¹³⁸ måtte blikket vendes tilbake til det som var de «sanne» kildene fra den blomstrende tiden. Idealkirken til Foxe var å finne i romerkirken, og i Charles de Moulin (1500 – 1566) sitt verk *Commentarius* fant Foxe stor inspirasjon. Franskmannen Charles de Moulin hadde skrevet *Commentarius* som et svar på konsilet i Trent og forslagene om som ble lagt frem der. Charles de Moulin brukte eldre historie til å underbygge sine argumenter og for å påvirke utfallet av det andre konsilet. For Foxe ble dette verket viktig spesielt når han knyttet det sammen med «[...]evidence from past councils of the Church [...]»,¹³⁹ kunne det være med å stille spørsmål ved «[...] continuity, supremacy and procedure.»¹⁴⁰

Micheal Pucci skriver følgende om *Acts and Monuments* “[...] an encyclopaedic ecclesiastical history which included accounts of the history and persecutions of the primitive church.”¹⁴¹ Det er lite tvil om *Acts and Monuments* er et religiøst verk, og som et resultat av verkets popularitet og den religiøse respekten verket fikk, etablerte Foxe en tilgjengeliggjøring av Romerrikets historie for både «[...] nobleman and commoner [...]»¹⁴² Når den katolske kirke henvendte seg til John Foxe og spurte hvor deres kirke var før Luther, svarte Foxe følgende; I apostlenes gjerninger.¹⁴³ John Foxe så tilbake til «The Church of the Apostels» som ble etablert av apostlene etter Jesus og var etter Foxe et ideal protestantene skulle strekke seg etter. Foxe mente at kirken til apostlene ikke bestod av noen komplekse ritualer, men i sin helhet sto som et symbol på en kirke før den ble fylt av korrupsjon og maktmisbruk gjennom katolisismen.¹⁴⁴

Videre oppbygging for dette kapittelet har jeg gjort et utvalg av hvilke kapitler jeg har valgt å trekke frem i analysen min. Slik som nevnt innledningsvis under metodekapittelet 1.4, er det tre fokusområder jeg har hatt mens jeg har analysert *Acts and Monuments*: i) Hvordan

¹³⁷ Phillpott, 2018, s. 47.

¹³⁸ Phillpott, 2018, s. 47.

¹³⁹ Phillpott, 2018, s. 47.

¹⁴⁰ Phillpott, 2018, s. 47.

¹⁴¹ Pucci, 2018, s. 29.

¹⁴² Pucci, 2018, s. 30.

¹⁴³ Daniell, 2018, s. 24.

¹⁴⁴ Daniell, 2018, s. 26.

Foxe bruker Bibelen og eldre historie til å legitimere sine syn. ii) Hvordan Foxe presenterer sitt kvinnesyn. iii) Hvordan Foxe presenterer hans idealstat og hva han presenterer som sin fremgangsmåte. På bakgrunn av det har jeg valgt ut de to følgende kapitlene: «The Ten Primitive Persecutions» og «Papal Persecutions». Begrunnelsen til at jeg har valgt å fremme disse to kapitlene er disse er med å belyse oppgavens problemstilling knyttet til John Foxe sine meninger om kirke-stat-forholdet.

3.1.1 “The Ten Primitive Persecutions.”¹⁴⁵

Den kristne tro og lære har ifølge John Foxe vært utsatt for forfølgelse og vold fra religionens tidlige år. Foxe ser på kirkens historie som en beretning om «[...] trials and sufferings of its members, as experienced at hands of wicked men.»¹⁴⁶ I verkets andre kapittel «the Ten Primitive persecutions» beretter Foxe om de ti første bølgene av forfølgelse av de tidlige kristne. De første bølgene av forfølgelser var ledet av en rekke romerske ledere og var rettet mot de tidlige tilhengerne av den kristne kirke, deres religiøse overbevisning og deres mistro til de romerske Gudene.¹⁴⁷ Jeg tolker kapittelet «The Ten Primitive Persecutions» som en sentral del av forståelsen av John Foxe sine meninger om hvordan forholdet burde være mellom kirke og stat. Gjennom en beretning om de ti første forfølgelsene av kristne i Romerriket skildrer Foxe hvordan de kristne må stå opp mot en urettferdig og en undertrykkende stat. Hvordan kan kirke og stat vær tett bundet sammen når de fra tidlige stunder har vært en aktør i forfølgelse og henrettelse av kristne?¹⁴⁸ Foxe trekker likhet mellom hva staten i Romerriket gjorde med hva protestantismens tilhengere sto overfor i Foxe sin samtid. Kan *Acts and Monuments* tolkes som et faresignal om Foxe var redd for historien skulle gjenta seg selv om forholdet mellom kirke og stat kom for nært? Som tidligere nevnt ble *Acts and Monuments* utgitt for første gang nesten 30 år etter at England først hadde sett et brudd med pavekirke, og så nå en gjeninnføring av katolisismen. Hvordan kunne Foxe stoppe en undertrykkende stat og danne et tettere bånd med kirken? Jo, ved å trekke frem eksempler av hvordan de sterke tilhengere av de tidlige kristne sto opp mot brutalitetene de sto overfor Romerriket, kunne det bli noe protestantene kunne bruke som inspirasjon i kampen mot forfølgelsene utført av Maria Tudor og hennes katolske tilhengere.

¹⁴⁵ Foxe, 2009, s. 14.

¹⁴⁶ Foxe, 2009, s. 11.

¹⁴⁷ Foxe, 2009, s.14-35.

¹⁴⁸ Foxe, 2009, s. 14-36. Pucci, 2018.

Den første forfølgelsen av kirken skal i følge *Acts and Monuments* funnet sted i år 67 under den romerske keiseren Nero (37 – 68).¹⁴⁹ I *Acts and Monuments* ble den romerske keiseren beskrevet som en barbarisk og brutal keiser med et stort matbehov som resulterte i store lidelser for kristne. Under keiser Nero styringstid brøt det ut en stor brann i Roma som førte til ødeleggelse, og tap av menneskeliv. I følge Foxe var det keiser Nero som hadde beordret vakter, offiserer og tjenere til å sette Roma i flammer for å senere legge skylden på de kristne. Ved å legge skylden på de kristne skulle keiser Nero rettferdiggjøre hans kamp mot den kristne befolkningen og utsette de for nye grusomheter i kampen mot utryddelsen av dem.¹⁵⁰ Forfølgelsene av de kristne foregikk gjennom hele Romerrikets tid, men skal ifølge Foxe i større grad vært med å øke antall kristne istedenfor å redusere antallet.¹⁵¹

Tiden under de romerske keiserne skal i følge Foxe ofte blitt kalt for «the Era of the Martyrs [...]» hvor antall forfølgelser økte i tråd med en økning i antall kristne.¹⁵² Kapittelet «the Ten Primitive Persecutions» blir en viktig bakgrunn for å forstå John Foxe sin beretning om forfølgelsene av kristne. Kapittelet gir et teologisk og historisk bakteppe til hvordan de kristne, senere de tilhørende den protestantiske retningen, ble utsatt for brutale forfølgelser og hvordan dette var med å forme kirken. I detaljerte beretninger blir historiene til en rekke navngitte biskoper og andre kristne tilhengere presentert hvor martyrene blir fremmet som sterke skikkelser som gjorde motstand mot tyranni.¹⁵³

3.1.2 “Papal Persecutions”

De første delene av *Acts and Monuments* er henholdsvis begrenset til den hedenske verden og den tidlige forfølgelsen, men skifter i det Foxe introduserer kapittel fire. Med «Papal Persecutions» innledes en ny periode, i det Foxe sin fortelling beveger seg inn på 1000-tallet, i historien som nok en gang var preget av religiøse forfølgelser, men hvor det er den kristne kirken som sto i spissen for grusomhetene. Foxe beskylte pavedømmet for å ha fylt kirken og den kristne verden med en rekke unødvendige oppfinnelser, mørke og overtro. I en tid Foxe beskrev som «the dark age» hadde den katolske kirken over flere århundre bygget seg stor på feil grunnlag og på bekostning av det Foxe mente var Guds sanne kirke.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Foxe, 2009, s.14. Steen & Wikene, 2018.

¹⁵⁰ Foxe, 2009, s.14-15. Steen & Wikene, 2018.

¹⁵¹ Foxe, 2009, s. 15.

¹⁵² Foxe, 2009, s. 29.

¹⁵³ Foxe, 2009, s. 14-35.

¹⁵⁴ Foxe, 2009, s. 43.

Allerede rundt år 1000, sto den franske Berengarius Turonnensis¹⁵⁵ modig frem og holdt prekener om det han mente var Guds sanne ord. Berengarius sine meninger om kirken skal i følge Foxe ha samlet en gruppe mennesker som ble kalt «Berengarians» - frem til år 1140 beskrev han antallet «reformerte» som så stort og med enda en stor sannsynlighet for ytterligere økning. Dette skal i følge Foxe ha ført til fortvilelse hos paven som resulterte i at han ansatte lærde menn for som skulle skrive imot «de reformertes» vranglære, forfølgelse av de troende og utvisning. Det foregikk religiøse forfølgelser av de tidlige reformerte gjennom flere århundre og ulike paver.¹⁵⁶ Gjennom kapittelet «Papal Persecutions» beskriver Foxe den katolske kirkes forfølgelse av de som sto i strid med kirkens lære og truet den autoritet og tradisjoner. De som nektet å rette seg inn under den katolske lære eller ble utsatt for brutale hendelser.¹⁵⁷

Gjennom hele kapittelet blir forfølgelser, henrettelser beskrevet ned til hver minste detalj og martyrene blir hyllet for at de ikke ga slipp på troen sin og hvordan de nektet å rette seg etter den katolske kirkes krav selv under store lidelser. I 1524 hang franskmannen John Clark opp en lapp, på en kirkedør i Melden, hvor han han gikk imot paven og kalte han for «Anti- Christ». På bakgrunn av Clark sin handling måtte han betale en brutal pris.¹⁵⁸ Han ble «[...] repeatedly whipped [...]» og «[...] branded on the forehead.»¹⁵⁹ Ifølge Foxe kjempet Clarke modig og viste motstand mot den katolske kirken, for det fikk han sin «[...] hand and nose cut off, and his arm and breast torn with princers.» før han til slutt ble «[...] thrown into the fire, and burnt to ashes.»¹⁶⁰ I England i likhet med andre steder i Europa ble, ifølge Alec Ryrie, skriving om martyrene et viktig hjelpemiddel i kampen mot den katolske kirken. Som et middel for å fremme lidelsene martyrene samt undertrykkelsen fra av paven ble beretningene brukt både for å belyse forskjellen i kampen mellom den «rette» og «gale» kirken og dens lære.¹⁶¹ På både et nasjonalt og internasjonalt nivå var det en kamp mellom «[...] Christ and Antichrist.»¹⁶²

¹⁵⁵ En fransk kristen teolog.

¹⁵⁶ Foxe, 2009, s. 43-44.

¹⁵⁷ Foxe, 2009, s. 43-56.

¹⁵⁸ Foxe, 2009, s. 45.

¹⁵⁹ Foxe, 2009, s. 45.

¹⁶⁰ Foxe, 2009, s. 45.

¹⁶¹ Ryrie, 2018, s. 52-54.

¹⁶² Ryrie, 2018, s. 52.

3.2 Oppsummering; John Foxe sitt syn på kirke-stat forholdet

Med *Acts and monuments* kritiserer John Foxe flere aspekter ved den katolske kirken, hvorav ifølge Michael Pucci, Foxe sitt angrep mot messen er det største elementet med verket.¹⁶³

John Foxe kritiserer den eksisterende tette relasjonen mellom den religiøse makten og den politiske makten og ønsket seg en separasjon mellom de to institusjonene. For å kunne påvirke denne situasjonen var det viktig for Foxe å vinne oppslutning blandt den engelske befolkningen noe Foxe i følge Phillpott var “[...] the mouthpiece of a concerted and collaborative effort to win over the hearts and minds of England to reformed religion and to educate and inspire a new collective understanding of its past.”¹⁶⁴

John Foxe sitt verk *Acts and Monuments* har vært viktig i moderne tids forståelse av den engelske reformasjonen: “Much of what we understand about the English Reformation begins with Foxe and much of England’s popular understanding of its history can be found in the echoes and traces of his *Acts and Monuments*”¹⁶⁵ Gjennom *Acts and Monuments* kritiserer John Foxe det eksisterende forholdet mellom det verdslige og det politiske. Foxe mente at kirke og stat skulle være to separate institusjoner hvor kirken ikke skulle ha noe maktposisjon over statlige instanser.

Slik jeg har sett på gjennom dette kapittelet var et av de viktigste argumentene til John Foxe sin idealkirke at kirken hadde apostoliske røtter. Den apostoliske kirken var ifølge Foxe ren av natur uten for komplekse og store ritualer som ble u håndterlig for kirkens tilhengere. På lik linje med andre tilhengere av reformasjonsbevegelsene på 1500-tallet var Foxe opptatt av at den religiøse utfoldelsen og tilgangen på Guds ord skulle tilgjengeliggjøres for kirkens tilhengere. For å kunne oppnå dette målet var det viktig med et samfunn og en kirke som sto som en beskytter av religion og ikke som en institusjon i samfunnet som skapte frykt og redsel. For å oppnå det John Foxe så som sitt «idealsamfunn» var det viktig for Foxe å vise støtte til fremveksten av en engelsk kirke hvor staten og kirken sto som to separate institusjoner. Når den politiske makten og den konfesjonelle makten sto som to separate deler av samfunnet skulle det være med å sikre at religionsfrihet og samfunnssikkerheten ble opprettholdt.

¹⁶³ Pucci, 2018, s. 43.

¹⁶⁴ Phillpott, 2018, s. 192.

¹⁶⁵ Phillpott, 2018, s. 208

Ut ifra min analyse av *Acts and Monuments of these Latter and Perilous Days, Touching Matters of the Church* ¹⁶⁶ har jeg kommet frem til at John Foxe fremhet følgende punkter i sitt verk: i) Foxe ønsket et skille mellom kirke og stat for å sikre religionsfrihet. ii) Foxe sine beretninger om de mange forfølgelsene av protestanter utført av kirken gjennom tidene for å styrke den protestantiske troen. iii) Foxe ønsket et skille mellom kirke og stat for å sikre at de to institusjonene ikke skulle utføre maktmisbruk. iiiii) Foxe fremmet sine syn om at kvinner, og hvert fall ikke *katolske* kvinner kunne styre et land. John Foxe sin visjon om «idealsamfunnet» med det ideelle forholdet mellom kirke og stat var tydelig preget av å skape en adskillelse mellom de to styringsmaktene. I Foxe sitt «idealsamfunn» utøvde hver av de to institusjonene sine maktområder innenfor de respektive rammene tilknyttet disse styringsorganene uten at disse overlappet hverandre. Slik jeg har tolket det mente John Foxe at dette var måten landet burde struktureres på for å forsikre et trygt samfunn der protestantismen og dens tilhengere kunne leve trygt uten frykt for religiøse forfølgelse av statens overhode. *Acts and Monuments* blir slik jeg tolker det stående igjen som et verk hvor John Foxe viser hvordan det går om forholdet mellom kirke og stat ikke blir separert.

¹⁶⁶ Foxe, 2009.

4 Reformasjonen mellom kirke og stat presentert av John Knox.

Gjennom 1500-tallet i Skottland i likhet med resten av Europa hadde en vært vitne til store endringer i samfunnet, på både økonomiske, sosiale og politiske plan. Gamle mønstre fra middelalderen ble oppløst og i en enorm fart vokste det frem nye handels- og industrimønstre. Den nye økonomiske hverdagen det europeiske samfunnet sto overfor hadde sin naturlige konsekvens for samfunnslagene i Skottland. De nyetablerte handlemønstrene åpnet opp for en større sirkulasjon av penger som førte til følgende endringer i samfunnslagene: Det veletablerte aristokratiet sto ovenfor tøffe tider og fikk kjenne på et voksende borgerskap som fikk større tilgang på makt og penger.¹⁶⁷ Da reformasjonens ideer begynte å florere rundt i Skottland hadde kirken lite lojalitet hos de ulike samfunnslagene i Skottland. På toppen av den sosiale trappen satt adelen som ønsket å fjerne kirkens ledere som fylte viktige statlige posisjoner. Aristokratiet som i mange tilfeller hadde tilgang på landområder, merket tydelige de økonomiske endringene. Tilgangen på arbeidskraft sank – og for aristokratiet betød det at de måtte lete etter arbeidskraft andre steder.¹⁶⁸ Jakten etter inntekt førte til et større ønske hos de øverste samfunnslagene etter posisjoner hos hoffet og kontroll over kirkelige inntekter. Den økende konkurransen etter lukrative stillinger og inntekter førte i flere tilfeller til at de snudde seg til den øvre delen av borgerskapet som kunne «[...] provide them with loans or lucrative marriage arrangements».¹⁶⁹ Den voksende borgerklassen ble viktig for hvordan den skotske reformasjonen fikk fotfeste i landet og hvordan John Knox sikret seg oppslutning.¹⁷⁰ Mens adelen hadde merket en nedgang, hadde borgerskapet merket en tydelig økning i rikdom tilknyttet handel. I tråd med fremveksten av handforbindelsene vokste de skotske byene seg større ga muligheter til en form for utdanning til skotske innbyggere som ikke tilhørte adelen. I tråd med den voksende borgerklassen vokste det frem et økt fokus på det intellektuelle hvor etter hvert borgerklassen gradvis startet forme en kritikk mot den etablerte kirken.¹⁷¹

¹⁶⁷ Kyle & Johnson, 2009, s. 7.

¹⁶⁸ Kyle & Johnson, 2009, s. 7.

¹⁶⁹ Kyle & Johnson, 2009, s. 7.

¹⁷⁰ I motsetningen til nabolandet, England, hadde aldri Skottland en monark som fremmet det protestantiske synet, John Knox og hans medreformatorer var derfor nødt til å søke støtte fra andre lag i samfunnet for å sikre oppslutning. Knox hadde ved flere anledninger møtt motstand fra den regjerende katolske Maria Stewart og valgte som følge av det å snu seg til den voksende borgerklassen.

¹⁷¹ Kyle & Johnson, 2009, s. 7.

John Knox hadde levd som predikant i England frem til Maria Tudor kom til makten i 1553, og i frykt for de mange henrettelsene av protestantene i England valgte Knox å reise til Genève, hvor han brukte tiden godt og hvor han gjorde seg klar til en «[...] fiery return.»¹⁷² Genève var et viktig sentrum for religiøs nytenking gjennom første del av 1500-tallet og protestantiske tilhenger strømmet til byen hvor det vokste frem et blomstrende miljø av Luthers og reformasjonens tilhengere som søkte tilflukt fra religiøs forfølgelse utført av den katolske kirke rundt i Europa. Reformasjonen i Genève bar preg av en streng teologisk lære¹⁷³ og var under strek innflytelse av Jean Calvin som var en viktig inspirasjonskilde for Knox og utviklingen av den presbyterianske kirke i Skottland.¹⁷⁴

Da Luthers ideer først inntraff det skotske riket ble spredningene fort prøvd stoppet av den skotske kongemakten da dette ble oppfattet som en trussel. Fra naboen i sør som hadde den anglikanske tro allerede begynt å få en viss innflytelse på det skotske samfunnet, men ble fort en trussel for nasjonen og den skotske selvstendigheten av den katolske eliten. Det var en intens relasjon med England og frykten for at den engelske kongemakten skulle vinne frem i Skottland var reel. John Knox som hadde returnert til Skottland i 1559 sto klar og presenterte et tredje forslag til det skotske samfunn. I motsetning til det anglikanske Tudorhuset i England, og det katolske Stuarthuset i Skottland, fremmet John Knox et alternativ der han tok med ideer fra tiden i Genève under innflytelse fra Calvin.¹⁷⁵ Det er naturlig å trekke en direkte linje mellom kilden til introduksjonen av den kalvinistiske retningen i Skottland, Genève og John Knox. Knox var tidligere nevnt en av de fremste skotske reformatorene og beskrev den religiøse tiden i Genève som følgende; «Geneva is the most perfect school of Christ that ever was in this earth since the days of the Apostles.»¹⁷⁶

I likhet med andre reformatorer blandet John Knox tanker og ideer fra både det gamle og det nye testamentet for å skape en visjon om hvordan den sanne kirken og samfunnet burde se ut.¹⁷⁷ Fra dagene i Genève startet Knox å angripe katolisismen, og det han ytret som

¹⁷² Lindberg, 2010, s. 308.

¹⁷³ Den protestantiske trosretningen var noe som tidlig i reformasjonsbevegelsene delte seg i «to hovedstammer»: den lutherske og den kalvinistiske. Hos kalvinismen blir Guds suverenitet vektlagt – noe som tidligere presentert var et viktig argument hos John Knox. Den kalvinistiske retningen tar utgangspunktet i at det er Guds ord, og Guds ord alene som er vegen til frelse. Rasmussen, 2017 b), s. 50-51.

¹⁷⁴ Lindberg, 2010, s. 234-235.

¹⁷⁵ Aarebrot & Evjen, 2017, s. 94. Lindberg, 2010, s. 316.

¹⁷⁶ Lindberg, 2010, s. 234.

¹⁷⁷ Slik som presentert gjennom kapittel 3 med John Foxe og utviklingen i England.

vranglære hvor hans mistillit til kvinner i maktposisjoner vokste seg sterk. «Knox's target was the unholy trinity of Marys: Mary Tudor in England, Mary of Guise in Scotland, and Mary Stuart in France, all of whom represent the false church og Rome.»¹⁷⁸ For Knox sto disse tre kvinnene som levende symbol på «[...]Catholic tyrants» og «idolatrous rulers[...]»¹⁷⁹, og det ble viktig å gjøre tiltak som skulle forhindre videre ødeleggelse av samfunnet.

4.1 John Knox

John Knox var et kontroversielt menneske i sin tid og fortsetter å være det til den dag i dag.¹⁸⁰ Gjennom tidene har Knox vært tema for flere ulike tolkninger og fremstillinger, og han er en skikkelse i historien som har skapt debatt. Han har vært en viktig figur i hvordan skotske reformasjonen utspilte seg, og er på grunn av dette likt av noen og mislikt av andre.¹⁸¹ Det finnes flere innfallsvinkler til hvordan arbeidet med spørsmål knyttet til John Knox og hans betydning for Skottland. I et moderne perspektiv trekker Richard G. Kyle & Dale W. Johnson frem to tilnærminger. Den første er de politiske idene til Knox, og da hans teori om motstands. Den andre tilnærmingen er hvilke holdninger han hadde ovenfor kvinner i maktposisjoner.¹⁸² For å forstå betydningen av Knox sine verk og hvilken innflytelse disse fikk er det viktig å forstå at Knox «[...] was not in Scotland bringing the Protestant Reformation, but was part of an English congregation located in a Swiss City.»¹⁸³ Tiden i eksil under Maria Tudor sin regjeringstid tilbrakte John Knox store deler av tiden i Genève hvor han var vitne til de katolske forfølgelsene av protestantene. En mørk tid preget av fortvilelse og mistro til den katolske tro vokste det frem en stor misnøye i Knox til Maria Tudor og beskrev de blodige forfølgelsene hennes som «[...] Satan's bloody claws' [...]».¹⁸⁴

Som et resultat av reformasjonen i Skottland, og fremveksten av protestantiske tanker, vokste et kirkelig samfunn som bygde på den presbyterianske kirkestrukturen. Den presbyterianske kirken var bygget opp på følgende måte: I den presbyterianske kirke var det de eldste (presbyterne) i kirken som skulle stå som kirkens øverste styringsmakter, disse

¹⁷⁸ Lindberg, 2010, s. 318.

¹⁷⁹ Lindberg, 2010, s. 319.

¹⁸⁰ «John Knox first stepped onto the pages of history carrying a two-edged sword – a fitting posture for the dramatic life he would lead.» Kyle & Johnson, 2009, s.12.

¹⁸¹ Kyle & Johnson, 2009, s. 1-2.

¹⁸² Kyle & Johnson, 2009, s. 1-2.

¹⁸³ Dawson, 2015, s. 3. Knox var dermed tilknyttet et miljø der de reformerte tankene fikk utfolde seg og Knox var en del av et reformert kirkesamfunn.

¹⁸⁴ Dawson, 2015, s. 128.

skulle bli valgt av menigheten selv. Presbyteriene i de ulike regioner skulle samles og i forsamlinger og skulle i fellesskap bestemme retningslinjene for den kirkelige strukturen. Den presbyterianske kirken kjennetegnes dermed av følgende konsept: En valgt gruppestruktur som baserte seg på en tanke om selvstyre og valgt ledelse.¹⁸⁵

Videre oppbygning for kapittelet vil være følgende: jeg har valgt ut to verk av John Knox, *The First Blast of the Trumpet agianst the Monstrous Regiment of Women* og *The History of the Reformation of Religion within the Realm of Scotland*. Jeg kommer til å ta for meg verkene hver for seg, for å se nærmere på hva hvilke synpunkt John Knox fremmer i de respektive verkene. *The First Blast of the Trumpet* ble utgitt for første gang i 1558 og *The History of the Reformation* ble skrevet mellom 1559 og 1571.¹⁸⁶ Fra 1558 frem til 1571 foregikk det store politiske og religiøse omveltninger i det skotske samfunnet, og gjennomgikk det som kan bli kalt den første moderne revolusjonen. Reformasjonens prosesser i Skottland var en kaotisks og uforutsigbar tid og et vendepunkt i den skotske fortellingen. Det var da «[...] Scotland stepped from popish servitude into the light of Christ [...]»¹⁸⁷ Hvordan fremmer John Knox sine politiske og religiøse synpunkter i de to valgte verkene? Hvordan formidler han sine ytringer om hvordan forholdet burde være mellom kirke og stat i Skottland?

4.2 *The First Blast of the Trumpet Against the Monstrous Regiment of Women.*

I løpet av sommermånedene i 1557 bestemte John Knox at tiden var inne for å vende tilbake til hjemlandet, Skottland. På ferden hjem ble Knox stoppet ved den franske byen Dieppe av sine egne landsmenn som fryktet for både Knox og protestantismen sin fremtid. Isolert og ensom med en sterk mistro til den engelske monarken skrev Knox gjennom vinteren 1557-58 i Dieppe *The First Blast of the Trumpet Against the Monstrous Regiment of Women*.¹⁸⁸ Gjennom *The First Blast* gikk Knox direkte til angrep mot Maria Tudor og hvilke fatale konsekvenser det kunne ha for nasjonen med en kvinnelig monark som ledet landet. Angrep

¹⁸⁵ Britannica b), 2024.

¹⁸⁶ Knox, 2017, s. vii, viii. Schrock, 2006, s. 83.

¹⁸⁷ Ryrie, 2006, s. 1.

¹⁸⁸ Dawson, 2015, s. 128. Schrock, 2006, s. 83.

på kvinner som monark var ikke en original tankegang hos Knox – og var et syn han delte med en rekk andre menn gjennom 1500-tallet.¹⁸⁹

The First Blast of the Trumpet var et angripende og klagende verk som skapte store diskusjoner, kontroverser, motstander og støtte. Verket til Knox var ifølge professor Chad Schrock «[...] as well as a dangerously disisive force within emerging Protestantism itself [...]»¹⁹⁰ I lik grad med at verket også var med å skape misnøye hos Maria Tudors tilhengere var det et verk som skapte splittelse hos protestantene¹⁹¹ selv på grunn av sin krasse uttrykksform. John Knox var en kontroversiell mann på flere aspekter og oppholdet i Genève blandt andre nytenkere hadde resultert i at Knox så på seg selv som en viktig brikke sendt direkte fra Gud for å overbevise det vranglærte folket om Guds sanne ord.¹⁹² Innledningsvis åpner Knox med følgende; “To promote a woman to bear rule, dominion or empire aboue any realm, nation, or citie, is repugnant to nature, cotumelie to God, [...]”¹⁹³ Alec Ryrie fremmer at Knox var villig til å gå langt for å fremme sine tanker. For Knox handlet det om følgende; all form for menneskelig autoritet var betinget i lydighet mennesket hadde ovenfor Gud. Som en naturlig konsekvens av denne betingelsen mente Knox at all form for ulydighet ville straffe ikke bare enkeltindivider, men ville ramme menneskeheten som felleskap. For Knox ble dermed en viktig oppgave at menneskeheten skulle adlyde Guds ord, som sto nedskrevet i Bibelen da dette kunne straffe menneskeheten kollektivt.¹⁹⁴ Jeg tolker det slik at å dermed sette og i det hele tatt akseptere at en kvinne skulle lede et land, brøt med det som Knox mente sto nedskrevet i Bibelen. Som konsekvens mente han dermed at dette ville være med å skade befolkning for Guds ord ikke ble fulgt.

Med *The First Blast of the Trumpet* publiserte Knox en pamflett¹⁹⁵ der han går til hardt kritikk av kvinnelige skikkelser i ledende posisjoner, med politisk makt og verket tar til rette for et mer tradisjonelt og konservativt syn med krav om et mannlig overhodet. Dette begynner Knox med allerede innledningsvis i *The First Blast of the Trumpet* hvor Knox åpner med

¹⁸⁹ Kyle & Johnson, 2009, s. 32.

¹⁹⁰ Schrock, 2006, s. 84.

¹⁹¹ Verket skapte splittelse hos protestantene selv på følgende måte: som følge av sin direkte kritikk mot kvinner i styrende posisjoner forsterket *The First Blast of the Trumpet* et allerede eksisterende splittet synspunkt knyttet til kvinners posisjon. Schrock, 2006, s. 84.

¹⁹² Schrock, 2006, s. 84-85.

¹⁹³ Knox, 1972, s. 9.

¹⁹⁴ Ryrie, 2006, s. 200.

¹⁹⁵ Det Norsk Akademis Ordbok definerer *Pamflett* som følgende: «Liten trykksak, ofte med kritisk, satirisk innhold.» <https://naob.no/ordbok/pamflett>

følgende klagesang: «Wonder it is that amongst so many pregnant wittes [...] so many godlie and zelous preachers [...] so many learned and men of graue iudgement [...] are exiled [...] before God, is the Empire or Rule of a wicked woman [...]»¹⁹⁶ Problemet til Knox er hvordan «learned» og «men of graue iudgement» blir neglisjert i lys av «a wicked woman» sittende på den engelske tronen. Gjennom *The First Blast of the Trumpet* bruker John Knox det gamle testamentet flittig til å legitimere sitt syn om at en kvinnelig monark er uforenelig med Guds vilje og ord.

John Knox henvender seg til det gamle testamentet og skapelseshistorien for å legitimere kvinnens posisjon til mannen. I det gamle testamentet, i første mosebok blir Bibelens leser introdusert til Adam og Eva som en del av skapelseshistorien.¹⁹⁷ John Knox mener at befolkningen må skjønnet at det er i naturens lovverk at kvinnen skal underkastes mannen. Knox viser også til *The First Book of the Digestes*¹⁹⁸, her fant Knox argumenter som hjalp juridisk å legitimere hans sak; «In the first boke of the digestes, it is pronounced that the condition of the woman in many cases is worse then of the man.»¹⁹⁹ Videre hevder Knox, “Let women kepe silence in the congregation, for it is not permitted to them to speake, but to be subiect as the lawe sayeth.”²⁰⁰ Eksemplet om Adam og Eva er et viktig argument for John Knox gjennom *The First blast of the Trumpet*: allerede fra menneskehetens start er Adam og Eva et argument for Knox om hvorfor kvinnen er underlagt mannen – da Eva er skapt av et av ribbeinene til Adam. Ifølge Knox var også Evas synder grunnen til menneskehetenes fall. Kvinner skal ifølge han være svakere og mer tilbøyelig for synd enn menn. «What sentence God had spnounced against the holde race ad doughters of Heua, might not onely learn daily to humble and subiect them selues in the presence of God.»²⁰¹ Fremtidens kvinner, døtre av Eva, skal bruke Eva som eksempel og lære av hennes syndefall – ergo, kvinnen skal adlyde mannen og har dermed ingen rettmessig grunn, ifølge Knox til å styre et land.

¹⁹⁶ Knox, 1972, s. 2.

¹⁹⁷ Fortellingen om Adam og Eva omhandler den første mannen og den første kvinnen Gud skapte ifølge skapelses historien. Eva ble skapt ved bruk av et av ribbene til Adam. Adam og Eva levde i Edens hage, men etter at de spiste av forbudt frukt ble de Adam og Eva symbol på menneskehetens synd. Groth, 2023.

¹⁹⁸ The Book of the Digestes, også kjent som *Pandects* er følgende: «[...] collection of passages from the writings of Roman Jurists, arranged in 50 book and subdivided into titles according to the subject matter. Britannica, a). 2024. <https://www.britannica.com/topic/Code-of-Justinian>

¹⁹⁹ Knox, 1972, s. 12.

²⁰⁰ Knox, 1972, s. 15.

²⁰¹ Knox, 1972, s. 18.

Gjennom hele *The First Blast of the Trumpet* henvender Knox seg direkte til leseren der han snakker direkte til den som leser og bruker patos i overbevisningskampen om kvinnens rolle. «First, I say, that woman in her greatest perfection, was made to serue and obey man, not to rule and command him.»²⁰² Knox presenterer sine tre store frykter gjennom *The First Blast of the Trumpet*; i) at England skulle mistes til Spania, ii) at Protestantismen var døende og iii) at det var en kvinne med styresmakt.²⁰³ Knox sin store mistro og misnøye ovenfor kvinner blir tydeliggjort i flere av hans tekster, og når sitt høydepunkt gjennom *The First Blast of the Trumpet*. Uheldigvis for Knox ble klagesangen om kvinner med regjerende makt utgitt rett før Maria Tudor sin død og hvor den protestantiske halvsøsteren Elizabeth kom til makten i England etter søsteren. Med *The First Blast of the Trumpet* hadde John Knox gått hardt ut mot kvinner, og resulterte i en naturlig misnøye hos den nye dronning Elizabeth I.²⁰⁴ Selv om Knox sitt største problem i hovedsak var en katolsk kvinne i den posisjon som kunne forhindre protestantismens fremtid fremmet verket tydelig en sterk misnøye og mistro til kvinner generelt: “The apostle taketh power frome all woman to speake in the affemblic. Ergo he permitteth no woman to rule aboue man.”²⁰⁵ Det må dermed trekkes frem at det negative kvinnesynet som kan tolkes gjennom *The First Blast of the Trumpet* kan oppfattes noe ironisk da hans arbeid utenfor *The First Blast* «[...] contained few denciations of the female sex.»²⁰⁶

John Knox gikk til ekstreme lengder for å opprettholde, fremme og forkynne det han mente var den «gamle» og «sanne religionen». Knox mente at etableringen av den sanne religionen ikke bare angikk de geistlige, adelen spilte en viktig og avgjørende rolle for at gjenfødelsen av sanne kirken kunne finne sted. I sitt arbeid med *The First Blast of the Trumpet*, men også gjennom en rekke andre publikasjoner brukte Knox det gamle testamentet. Med det gamle testamentet som en av hans viktigste kilder refererte Knox til historier som styrket adelens posisjon opp mot kirkemakten.²⁰⁷ I sitt arbeid henvender Knox flere ganger til «det gamle testamentets Isreal»²⁰⁸ hvor han brukte samfunnet til å sammenligne den politiske og den religiøse strukturen med den skotske staten. I «the Commonwealth of Israel» var magistraten posisjonert ovenfor prestene. Med andre ord ville

²⁰² Knox, 1972, s. 13.

²⁰³ Schrock, 2006, s. 86.

²⁰⁴ Lindberg, 2010, s. 318-319.

²⁰⁵ Knox, 1972, s. 16.

²⁰⁶ Kyle & Johnson, 2009, s. 37.

²⁰⁷ Kyle & Johnson, 2009, s. 43.

²⁰⁸ Knox, 1972, s. 35-36, 39-40.

det si at i det israelske samfunnet hadde den verdslige lederen overgått den åndelige lederen.²⁰⁹

I Knox sitt ideal-Skottland skulle landet ta direkte inspirasjon fra Israel, hvor den politiske makten skulle overstyre den religiøse makten. Gjennom det gamle testamentet hadde Moses vært en viktig magistrat²¹⁰ i den israelske staten. Med Guds ord hadde Moses som magistrat vært overlegen prestene i det israelske samfunnet. I det skotske samfunnet refererte Knox til adelen som den sivile makten og dermed ikke bare hadde rett, men var pliktig til å redde kirken fra dens undergang. Knox oppfordret adelen til følge pliktene om å reformere kirken, dette innebar blandt annet å forhindre de katolske biskopene i å forfølge protestanter, sikre at den «sanne religionen» ble lært bort og henrette de som ikke fulgte Guds sanne ord.²¹¹

«God . . . has appointed you to be his lieutenants, and by his own seal has marked you to be Magistrates, and to rule above your brethren, to whom nature . . . has made you like in all points.” Thus it would be horrible ingratitude if “you should be found unfaithful to him [who] has honored you.”²¹²

At England i utgangspunktet hadde tiltatt en kvinne å komme i den posisjonen Maria Tudor hadde gjort mente Knox var et tydelig svakhetstegn som viste at England hadde godtatt en vranglære å komme inn i landet. At landet hadde en *dronning* og ikke en *konge* definerer Chad Schrock som «[...] symptom and not cause of the national sin [...]»²¹³ Hadde England i første omgang vært sterke og avist den kjettetske katolisismen, hadde landet klart å stå imot en kvinnelig monark og dermed opprettholde den rene troen.²¹⁴ Det er lite som tilsier at John Knox var noe annet en radikal for sin tid. Mottakelsen av *The First Blast of the Trumpet* var som følge av hans sterke ytringer splittet. Tanken om at en kvinne i en så stor maktposisjon ikke var tilstrekkelig var ikke ny, og mange var derfor enige med Knox i nettopp dette. Det som dermed var med å skape mostand var hvordan Knox mente at problemet skulle løse. Knox, ønsket, som vi har sett nærmere på, følgende: at Skottland i sin renhet skulle få en monark i form av en konge.

²⁰⁹ Kyle & Johnson, 2009, s. 43.

²¹⁰ Det norske akademis ordbok definerer magistrat som følgende «Øverste representant (eller gruppe av representanter) for staten i styret av en by.» <https://naob.no/ordbok/magistrat>

²¹¹ Kyle & Johnson, 2009, s. 43.

²¹² Kyle & Johnson, 2009, s. 43.

²¹³ Schrock, 2006, s. 87.

²¹⁴ Schrock, 2006, s. 87.

4.3 The History of the Reformation of Religion within the realm of Scotland

Etter at John Knox returnerte til Skottland i 1559 startet han fort arbeidet med det som har blitt Knox sitt mest betydningsfulle verk. I en periode på tolv år frem til 1571 arbeidet Knox med det som skulle resultere i *The History of the Reformation of Religion in Scotland within the Realm of Scotland*. *The History of the Reformation* er et verk som består av fem bøker og tar for seg historien om reformasjonen i Skottland. Det er et verk som ble skrevet over en periode på flere år, gjennom flere ulike bind, og ble ikke gitt ut i sin fullhet før i 1644, nesten hundre år etter den første utgaven ble publisert.²¹⁵ Knox sin intensjon med verket var å formidle en omfattende og detaljert beskrivelse av hendelsene som fant sted gjennom reformasjonen i det skotske riket. Gjennom verkets fem bøker presenterer Knox leseren med viktige personligheter og hendelser som han mente var av avgjørende karakter for utviklingen i det skotske samfunn og den presbyterianske kirke.²¹⁶ *The History of the Reformation* er et personlig verk, og kan til tider oppfattes som en biografi, selv om John Knox²¹⁷ ikke skrev seg selv inn i historien før i voksenalder.²¹⁸

Hvorvidt *The History of the Reformation* er historisk korrekt kan diskuteres, da verket bærer et tydelig subjektivt preg. Å ta i bruk verket som en historisk kilde kan i større grad være med å fortelle oss noe om opphavssituasjonen den ble til, Knox sin oppfatning av samtiden og hans religiøse tanker. John Knox var ikke historiker i den forstand at han produserte tekster for å tolke en fortid som hadde vært, men skrev heller verk hvor målet var å fremme hans religiøse synspunkter knyttet til den skotske reformasjonen.²¹⁹ Knox tolket og tok i bruk fortiden i den grad at den kunne hjelpe han i å legitimere en tilstand han ønsket å fremme protestantismen i Skottland gjennom.

En viktig inspirasjonskilde for John Knox var den skotske teologen George Wishart, og gjennom *The History of the Reformation* vier Knox Wishart plass og presenterer han nærmest som Kristus-figur. I verkets tredje kapittel «From George Wishart arrival in Scotland in 1544 to the martyrdom in March 1546, and the retributory murder of Cardinal Beaton two months

²¹⁵ Dawson, 2015, s. 8. Kyle & Johnson, s. 56.

²¹⁶ Dawson, 2015, s. 8-9.

²¹⁷ John Knox omtaler seg selv i tredjeperson gjennom *The History of the Reformation*. Knox, 2017.

²¹⁸ Dawson, 2015, s. 13.

²¹⁹ Kyle & Johnson, 2009, s. 56-57.

later”²²⁰ skriver Knox Wishart inn i historien for første gang. For Knox som hadde vokst opp som en troende katolikk var Wishart avgjørende for overgangen til den protestantiske retningen.²²¹ Det første møtet mellom Knox og Wishart skal ha funnet sted på starten av 1540-tallet og markerer et viktig vendepunkt i overgangen fra å være en katolsk prest til å bli en av den skotske reformasjonens fremste bidragsyttere.²²² Innledningsvis i kapittelet presenterer Knox Wishart på følgende vis: «He was a man of such graces as before him were never heard within this Realm, yea, and are rear to be found yet in any man, notwithstanding the great light of God that since his days hath shined unto us.»²²³

Som følge av den harde motstanden Knox ble møtt med etter publikasjonen av *The First Blast of The Trumpet* spesielt fra engelsk hold var Knox opptatt av at han selv skulle få lov til å snakke og skrive fritt og la hans tilhengere få tillatelse til å høre på han.²²⁴ Gjennom *The First Blast of the Trumpet* hadde reformasjonens tilhengere vært vitne til et voldsomt rop mot kvinnelig makt og sterke ytringer om hvordan Guds sanne ord blir undertrykt med en kvinnelig monark. Med *The History of the Reformation* har Knox ikke en annen tilnærming til kvinnelig makt, men fokuserer i større grad på reformasjonen i sin helhet. Maria Tudor blir beskrevet som «[...] a cruel persecutrix of God’s people[...].»²²⁵ og “[...] that monster, Marie of England [...]»²²⁶ John Knox omtaler seg selv gjennom tredjeperson gjennom *The History of the Reformation* og gir seg selv en viktig rolle i fremdriften av historien. I kapittel fem i verkets andre bok forteller Knox om tiden i eksil hvor han kommer i møte med Jean Calvin «[...] that noble servant of God [...]»²²⁷ Det runger lite tvil om at Knox beundret Calvin sine religiøse overbevisninger. Etter årene i eksil i Genève er det tydelig i Knox sine publikasjoner at han hentet mye inspirasjon fra Calvin og kalvinismen, noe som kan tydelig kan ses i den presbyterianske kirken som vokser frem i Skottland

Med *The History of the Reformation of Religion within the Realm of Scotland* skildrer John Knox en “holy war” mellom «[...] the saints of God and these bloody wolves who claim themselves the title of clergy»²²⁸ John Knox portretterer Gud som en uforanderlig og

²²⁰ Knox, 2017, s. 52.

²²¹ Kyle & Johnson, 2009, s. 4.

²²² Dawson, 2015, s. 28-29.

²²³ Knox, 2017, s. 52.

²²⁴ Dawson, 2015, s. 9.

²²⁵ Knox, 2017, s. 109.

²²⁶ Knox, 2017, s. 110.

²²⁷ Knox, 2017, s. 98.

²²⁸ Kyle & Johnson, 2009, s. 15.

allmechtig skikkelse som står like stødig uansett hva som skjer rundt. Guds karakter og lover er uforanderlige, og av den grunn «[...] God must respond to sin in the same manner in England and Scotland as did in the Old Testament or anywhere.»²²⁹ Det er lite tvil som runger når tekstene til John Knox blir studert at det er Gud og Gud alene som er den absolutt suverene lederen over kirkens tilhengere. Gjennom de hellige skriftene som står i Bibelen, kunne tilhengerne hans lære om livet, for Knox levde etter den tro at med Gud som den suverene lederen var verdens hendelser forutbestemte.²³⁰

4.4 John Knox som profet sendt fra Gud

Gjennom tekstene til John Knox plasserte han problemer fra det virkelig liv inn i et større gudommelig bilde. Kyle & Johnson trekker frem at gjennom prekene Knox holdt fokuserer han på og presenterte håndgripelige mål som den troende kunne knytte til hverdagslige situasjoner.²³¹ Da John Knox ikke klarte å opparbeide seg noe støtte fra noen styrende regent i Skottland måtte han som tidligere nevnt søke etter støtte fra andre steder i samfunnet. For å oppnå støtte fra adelen var det viktig for Knox at han knyttet prekene sine til noe håndgripelig slik at det appellerte til de han ville overbevise. I både *The First Blast of the Trumpet* og *The History of Reformation* ser Knox på seg selv som en profet. Det Store Norske Leksikon definerer en profet som følgende; «[...] en person som mener å motta direkte meddelelser (åpenbaringer fra en guddom), [...]»²³² Knox setter seg selv i en posisjon hvor han opptrer som en profet som, direkte fra Gud har mottatt et kall som å forkynne om den «den sanne tro» til folket. Ved å se på seg selv som profet brukte Knox flere eksempler fra det gamle testamentet. I både *The First Blast of the Trumpet* og *The History of the Reformation* brukte Knox eksempler om Moses som profet. Det fremstår for slik at Knox sin oppfattelse om at han selv var sendt fra Gud var forankret i hans teologiske overbevisning knyttet til at Guds ord, og Guds ord alene som var den sanne vegen til frelse.²³³

Bildet som John Knox presenterer av Gud gjennom *The History of the Reformation* og *The First Blast of the Trumpet* er et stort bilde, og Knox gir Gud en rekke kvaliteter – hvor hans suverene og absolutt dominerende makt er kvalitetene Knox setter høyest. Knox sitt

²²⁹ Kyle & Johnson, 2009, s. 58.

²³⁰ Kyle & Johnson, 2009, s. 57-59.

²³¹ Kyle & Johnson, 2009, s. 13.

²³² Kværne, Barstad & Groth, 2023.

²³³ Kyle & Johnson, 2009, s. 12-13.

«concept of God» som Kyle & Johnson hevder dominerte og determinerte historien til Knox. Gud er den ledene og styrende makten som overgår alle andre instanser derfor kommer det frem gjennom min analyse av verkene til Knox at tanken om denne suvereniteten som skal styre forholdet mellom kirke og stat i henhold til John Knox sitt «idealsamfunn».

4.5 Oppsummering; John Knox sitt syn på kirke-stat-forholdet

Skottland skiller seg ut fra den den reformatoriske utviklingen i England. Med John Knox som en viktig forkjemper for den protestantiske retningen vokste den presbyterianske kirken frem med Knox som en hardt kjempende frontfigur som for de skotske reformasjonsbevegelsene.²³⁴ Kyle & Johnson definerer ordet «reform» som følgende: «The word “reform” means to correct what is wrong and to restore to a former and better condition.»²³⁵ John Knox ønsket gjennom reformasjonprosessene han var en del av å rette opp de religiøse overgrepene som ble gjort av den katolske kirken.

Hvordan så egentlig John Knox sin ideelle kirke ut? John Knox sin kirke bar flere ansikt utad. Ifølge Kyle & Johnson var Knox sin kirke følgende: «invisible and visible», «universal and local», «a small flock and national organization», og den var «a true church and an antichurch.»²³⁶ Det kan dermed være vanskligheter å plassere Knox sin kirke innenfor fire vegger. John Knox sine syn bar preg av en kompleksitet som bunnet i Knox sin tro på hva den sanne kirken var, som han mente kunne finnes i den Bibelens gamle Israel. Knox så Skottland på 1500-tallet som et speilbilde på det gamle Israel, og så på seg selv nærmest som en hebraisk profet. Derfor krevde Knox at den skotske kirkes lære og tilnærming skulle gjennomrette renheten av Guds lære hadde gitt direkte til folket av Israel.²³⁷ I både *The First Blast of the Trumpet* og *The History of the Reformation* er referanser til det gamle testamentet gjennomgående.

John Knox ankom Skottland [...] in the middle of a crisis.»²³⁸ Da Knox vendte hjem til Skottland etter årene i eksil vendte han hjem til et land som sto ovenfor store politiske, kulturelle og økonomiske omveltninger. Det var et Skottland som hadde var nært et bristepunkt, og som var klare for en endring. Det første året tilbake i Skottland var vanskelig,

²³⁴ Kyle & Johnson, 2009, s. 12.

²³⁵ Kyle & Johnson, 2009, s. 13.

²³⁶ Kyle & Johnson, 2009, s. 15.

²³⁷ Kyle & Johnson, 2009, s. 13.

²³⁸ Dawson, 2015, s.177.

etter publikasjonen av *The First Blast of the Trumpet* hvor Knox hadde gått med hard kritikk mot Maria Tudor. Han var nå vitne til at Skottland var på veg til å gjøre samme fatale feil som det England hadde gjort. Hvordan kunne de tillatte en kvinnelig, for å ikke glemme, en katolsk kvinne ledet landet? Knox viste hva som ville komme om man ikke adlød Guds og så det på sin plikt å informere den skotske befolkningen om hva som kunne bli deres fremtid om Guds ord ikke ble fulgt.

Det fremstår for meg etter en analyse av *The First Blast of the Trumpet* og *The History of the Reformation* at John Knox sitt «idealsamfunn» og forhold mellom kirke og stat fremstår på følgende måte: i) John Knox ønsket separasjon mellom kirke og stat for å sikre seg at Guds sanne ord ble fulgt, da Knox mente at det var den rette vegen frelse. ii) sentralt i Knox sine tanker om at kirke og stat skulle være uavhengige av hverandre, bunnset i et ønske om at statelig kontroll ikke skulle påvirkes og blandes inn i religiøse spørsmål knyttet til kirken. Knox mente derfor at kirkens suverenitet skulle være uavhengig av statlig innflytelse. iii) Gjennom Knox sine litterære verk, spesielt i *The First Blast of the Trumpet*, kommer det tydelig frem hvilke fatale konsekvenser som kan forekomme dersom statlige og kirkelige forbindelser kom for nært, og han brukte historien som et faresignal hvis Skottland lot det skje igjen. iv) Kvinnesynet John Knox presenterer gjennom bygger på en tanke om at kvinner skal være underlagt mannen og ikke i posisjon til å styre over mannen.

5 Kirke og stat – to separate sfærer?

John Foxe og John Knox sine tekster²³⁹ har gjennom de to forgående kapitlene blitt analysert hver for seg, hvor jeg har sett nærmere på hva de kan fortelle om Foxe og Knox sitt syn på hva forholdet mellom kirke og stat burde være og hva som presenteres som deres «idealsamfunn». Masteroppgavens neste oppgave er å sette disse funnene opp mot hverandre for å finne likheter og ulikheter. For å vende blikket tilbake til oppgavens problemstilling; *Hva forteller John Foxe og John Knox sine verk om synet deres på forholdet mellom kirke og stat under de reformatoriske prosessene i England og Skottland gjennom siste del av 1500-tallet?* Her vil eksemplene fra verkene *Acts and Monuments of these Latter and Perilous Days, Touching Matters of the Church*, *The First Blast of the Trumpet against the Monstrous Regiment of Women*, og *The History of the Reformation of Religion within the Realm of Scotland*, trekkes sammen for å studere nærmere likhet og forskjell mellom John Foxe og John Knox. Det er viktig å poengtere at på bakgrunn av masteroppgavens problemstilling er jeg interessert i å finne ut av hva verkene til John Foxe og John Knox kan fortelle om hva deres meninger var i spørsmålet om forholdet mellom kirke og stat.²⁴⁰

5.1 Kirkens rolle i staten og statens rolle i kirken

De reformatoriske prosessene som fant sted i England og Skottland spilte en avgjørende rolle i landenes historie, hvor begge land var vitne til en endring i kirke-stat-forholdet for alltid. Kirke og stat gjennom middelalderen og tidlig nytid kan være vanskelig å separere som to uavhengige institusjoner, da kirke og stat var tett sammenknyttet og hadde flere av de samme funksjonene i samfunnet. De var i et gjensidig avhengighetsforhold som trengte hverandre for å opprettholde autoritet og lovverk. I kapittel to presenterte jeg kort hvordan kirken var bygd opp før reformasjonsutbruddet, og hvordan de politiske, sosiale og økonomiske valgene til staten som angikk samfunnet i høy grad var koblet sammen med den katolske kirkens makt. Den hierarkisk oppbygde katolske kirken gjorde at makten var sentrert rundt en liten gruppe mennesker. Denne avhengighetsrelasjonen førte til at det i liten grad var rom for lokalt selvstyre – da pavemakten hadde påvirkning på og delvis kontroll over statlige avgjørelser.

²³⁹ Foxe, 2009. Knox, 1972. Knox, 2017.

²⁴⁰ Det vil derfor ikke bli lagt til grunn for en ytterligere diskusjon knyttet til versjonene av verkene og sammenligne disse. Jeg kan på bakgrunn av dette ikke si noe om det har vært en utvikling gjennom de forskjellige utgavene av verkene i henhold til kirke-stat spørsmålet.

Både John Foxe og John Knox ønsket en endring i den kirkelige og statlige strukturelle oppbygging av samfunnet de levde i.²⁴¹

Bruk av eldre historie og det gamle testamentet som legitimering

En viktig del av de litterære verkene til John Foxe og John Knox er deres bruk av eldre historie og bibelhistorie for å legitimere deres synpunkter knyttet til kirke-stat-forholdet. Gjennom tekstanalysen av verkene *Acts and Monuments*, *The First Blast of the Trumpet*, og *The History of The Reformation*, kommer det etter mitt syn frem at John Foxe og John Knox ønsket separasjon mellom kirkelige og statlige forhold.²⁴² Den første og klareste likheten jeg finner mellom verkene er hvordan de tar i bruk eldre historie for å legitimere hva deres «idealstat» er, og hvordan de vil hente tilbake den opprinnelige tilstanden. For John Foxe kunne denne «idealstaten» finnes hos den tidlige kristne kirke. Det fremstår for meg som at Foxe fremmer at de tidlige kristne som ble forfulgt under det romerske riket, var de «sanne» kristne som følge av sin renhet og tapperhet under lidelse. «Foxe used a version of history itself to make his point that England and its monarch were elected by God to complete the reformation»²⁴³ Hos John Knox fremstår det slik at det var Gud selv som var den tydelige og klare suverene lederen – det var derfor hans ord, det som sto nedskrevet i Bibelen, som var det John Knox ønsket å fremme. Vendes blikket tilbake til det gamle testamentet vil det fortelle hvordan kirken og staten skulle struktureres. Knox hadde et ønske om at Skottland skulle ta i bruk det gamle testamentets Israel som inspirasjon for strukturell og religiøs oppbygging.²⁴⁴ Kyle & Johnson skriver følgende: «He saw the story of the Old Testament being replayed in Scotland with himself as Isaiah, Moses Daniel, and Jeremiah all combined in one.»²⁴⁵ Knox så på seg selv sendt direkte fra Gud, for å forkynne Guds ord og sikre at de ble fulgt. Foxe og Knox ser tilbake til en tid ved å sammenligne den politiske og sosiale situasjonen de sto overfor i sin egen samtid med situasjoner fra tidlige kirkehistorie og fortellinger fra Bibelen. Slik Kyle & Johnson presenterer det brukte John Knox historien i et legitimerende arbeid, men slik det fremstilles hos både dem og Alec Ryrie, mente Knox at makten skulle sentreres rundt kirken og den dermed skulle være viktigere enn staten? Knox kritiserte dermed den katolske kirke for maktmisbruk og «idealkirken» til Knox måtte dermed

²⁴¹ Kyle & Johnson, 2009, s. 37-38. Ryrie, 2006, s. 199-200.

²⁴² Foxe, 2009. Knox, 1972. Knox, 2017.

²⁴³ O'Day, 2014.

²⁴⁴ Kyle & Johnson, 2009, s.12.

²⁴⁵ Kyle & Johnson, 2009, s.12.

løsriveres fra denne formen for maktmisbruk. For Knox var Gud den suverene og allmektig lederen, og det var hans ord makten skulle styres ut ifra.²⁴⁶ Om Skottland fortsatte å motarbeide Guds, ord ville dette gå utover hele Skottland, mente Knox. John Knox var ifølge Alec Ryrie: «willing to invent whatever political structures he could to get his own way.»²⁴⁷

Det er lite tvil om at både John Foxe og John Knox var kritiske til den katolske kirken og deres ledere. En viktig del av *Act and Monuments* var den historiske beretning om heroiske protestanter som ble forfulgt av den katolske kirken som led en martyrisk død for sin tro. Som følge av deres svake tiltro til staten kan det tyde at det ble viktig for Foxe og Knox å ta i bruk i historien for å finne en bærekraftig løsning på hvordan protestantismen skulle overleve. Slik jeg så nærmere på i kapittel fire, så Foxe tilbake til den apostoliske kirke ved flere anledninger i sine tekster. Når katolikkene utfordret protestantene og spurte Foxe hvor deres kirke var før Martin Luther, mente John Foxe at den kunne spores tilbake til den apostoliske kirke og til apostlene.²⁴⁸ Foxe så på den apostoliske kirke som en ren og enkel tilnærming av kristendommen. Et av reformasjonens viktigste tanker var enkeltindividets tilgang på Guds ord, Bibelen – ved å vende blikket til den apostoliske kirke mente Foxe at kirken som eksisterte der hadde et skille i forholdet mellom kirke og stat.²⁴⁹

Hvor fikk Foxe og Knox sin støtte fra?

Den mest åpenbare forskjellen jeg vil peke på mellom John Foxe og John Knox, England og Skottland, er hvor reformasjonsbevegelsene hentet sin støtte fra. Slik jeg har pekt på tidligere hadde aldri John Knox og den skotske reformasjonen støtte fra en monark som støttet protestantiske tanker – da landets dronning, Maria Stuart, var en troende katolikk. Dette gjorde at tilhengerne av den skotske reformasjonen måtte søke etter støtte fra andre steder i samfunnet for å gjennomføre reformering av den skotske kirken. På den andre siden, i England med John Foxe, hadde reformasjonen fått sin støtte fra Henrik VIII før Foxe publiserte *Acts and Monuments*. Selv om innføringen av *Act of Supremacy* og bruddet med den katolske kirke i 1534 på mange måter var utløst av både politiske og personlige faktorer, markerte dette et viktig skille i forholdet mellom kirke og stat i England, som jeg ønsker å se nærmere på. Det dramatiske bruddet med den katolske kirke som kom som følge av ønsket

²⁴⁶ Kyle & Johnson, 2009, s. 44-45. Ryrie, 2006, s. 199-200. Knox, 1972. Knox, 2017.

²⁴⁷ Ryrie, 2006, s. 200.

²⁴⁸ Phillipott, 2018, s. 20-21.

²⁴⁹ Daniell, 2018, s. 26-27.

om ekteskapsannullering, gjorde at Henrik VIII ble den øverste leder over kirke og stat. Da John Foxe publiserte den første utgaven av *Acts and Monuments* i 1563 var det i underkant av 30 år siden innføring av *Act of Supremacy*. Vendes blikket til Skottland og John Knox var det en annen situasjon. Landet hadde ikke vært vitne til et brudd med den katolske kirke, da *The History of the Reformation* ble publisert. Dermed blir det viktig å stille seg spørsmålet: *I hvor stor grad påvirket dette Foxe og Knox sine tanker om hvordan forholdet burde være mellom kirke og stat?* Foxe hadde vært vitne til et land der monarken hadde blitt den øverste lederen over kirken, Knox i Skottland hadde ikke det, siden innføringen av protestantismen skjedde to år etter *The First Blast of the Trumpet* og var en pågående kamp for Knox under utgivelsen av *The History of the Reformation*.

I boken *The Origins of the Scottish Reformation* hevder Alec Ryrie at de reformatoriske prosessene hadde vært på gang i lang tid, men da reformasjonen i Skottland først kom, var det med en voldsom og dramatisk hastighet.²⁵⁰ Som kjent, ble protestantismen innført i Skottland i underkant av 30 år etter nabolandet i sør først brøt med paven – hva var det som hadde skjedd i løpet av disse 30 årene og hvordan påvirket det reformasjonens fremgang i Skottland? Som presentert innledningsvis er det en rekke tilnærminger til historieskrivingen om reformasjonsbevegelsene. Var reformasjonen noe som skjedde ovenfra og ned eller var den noe som skjedde nedenfra og opp? Kan man peke på de reformatoriske prosessene i England og Skottland som en «rapid/gradual reformation from below»?²⁵¹ På bakgrunn av oppgavens problemstilling og ønske av å finne ut av John Foxe og John Knox sitt syn på forholdet mellom kirke og stat blir det derfor viktig å svare de gitte spørsmålene ovenfor i lys av kirke-stat-forholdet.

Knyttet spørsmålet om reformasjonen var noe som skjedde ovenfra og ned eller nedenfra og opp mot oppgavens hovedtema, kirke-stat-forhold i England og Skottland, kan det skyldes en noe ulik oppfatning i de to respektive landene. I England, hadde reformasjonen en makt-politisk støttespiller i monarken Henrik VIIIs personlige ønsker om et brudd med den katolske kirke. I og med at støtten bevegelsene fikk kom ovenfra tolker jeg at det slik at de engelske reformasjonprosessene kan ses på som en prosess som skjedde ovenfra og ned. Vendes blikket til Skottland var situasjonen en annen. Jeg har trukket frem at de skotske

²⁵⁰ Ryrie, 206, s. 196.

²⁵¹ Loads, 2018.

bevegelsene aldri hentet støtte fra en monark – dette resulterte som kjent i at de skotske reformatorene måtte søkte etter støtte i andre samfunnslag. Ja, begge land opplevde en blandet sammensetning av støttespillere som tilhørte ulike samfunnslag, men det kommer frem at den engelske og den skotske reformasjonen faller innenfor ulike kategorier i matrisen til Christopher Haigh som jeg så nærmere på innledningsvis i oppgaven. Slik jeg ser det faller England innenfor det Haigh presenterer som «prosess from above», mens Skottland faller innenfor «prosess from below.»²⁵² Om reformasjonen var en prosess nedenfra og opp, eller ovenfra og ned blir viktig i samarbeid med kirke-stat-forholdet fordi John Foxe og John Knox da dette kan være med å fortelle noe om hvorfor Foxe og Knox opparbeidet seg deres syn.

En annen mulig bakenforliggende forskjell jeg har lyst til å peke på er hvor stor innflytelse John Foxe og John Knox fikk i sin samtid for omveltningene landene sto ovenfor. Som vi vet, ble både Foxe og Knox sendt i eksil som følge av de Maria Tudors forfølgelser av protestanter. Gjennom tiden i eksil arbeidet Foxe og Knox som kjent med sine protestantiske beretninger og ble påvirket i av impulsene rundt dem. Forfatterne jeg har brukt jeg har brukt gjennom denne masteroppgaven som skriver om John Knox har alle, i ulike grad vel og merke, valgt å vektlegge Knox sine møter med Jean Calvin i tiden i eksil i Genève, og hvordan det førte til videre inspirasjon for den presbyterianske kirke. Selv om både John Foxe og John Knox var viktige bidragsyttere til reformasjonens og protestantismens fremgang, kan det virke som at det utspiller seg en forskjell i hvilken innflytelse de fikk i det store bildet. Ja, det er liten tvil om at deres litterære verk var av en viktig karakter som ble en inspirasjonskilde for andre. Det kan dermed påpekes at det virker som at John Knox i Skottland i større grad var en viktig politisk karakter også i reformasjonens utvikling enn hva John Foxe ble for den engelske reformasjonen. Kan det ha noe med at England allerede hadde brutt med den katolske kirke i 1534?

Kvinnens rolle hos John Foxe og John Knox

I både det gamle og det nye testamentet er kvinnen «to be subject to the men and not in the position to rule over them.»²⁵³ Gjennom masteroppgavens tre primære kilder har kvinnens posisjon i forhold til mannen vært en viktig del av argumentasjonen til både John Foxe og John Knox, og her kan det trekkes frem flere likheter og ulikheter. I de tre verkene til Foxe og

²⁵² Haigh, 1992, s. 995.

²⁵³ Kyle & Johnson, 2009, s. 25.

Knox presenteres kvinner i en posisjon hvor de ikke er egnet til å styre et land. Basert på egne oppfatninger av samtiden og det som sto nedskrevet i Bibelen, presenterte Foxe og Knox kvinnen som et svakere ledd enn mannen. Slik det kommer frem gjennom de litterære verkene tolker jeg det likevel slik at John Knox hadde et noe mer kritisk syn på kvinner i maktposisjoner enn hva John Foxe gjorde. Som jeg drøftet tidligere, var *The First Blast of the Trumpet* et litterært verk meget kritisk direkte til Maria Tudor. Etter endt lesing satt jeg igjen med en følelse at Knox i stor grad var imot kvinner – selv om dette kan tolkes noe tvetydig med tanke på hvordan Knox presenterte kvinnene i sitt eget liv gjennom *The History of the Reformation*. Vendes blikket over til John Foxe og *Acts and Monuments* sitter man igjen med en annen følelse. Heller ikke Foxe, ønsket en kvinnelig, katolsk monark, men gjennom *Acts and Monuments* blir kvinner fremmet gjennom en annen fremstilling. Kvinner inngår også gjennom Foxe sin beretning om protestantiske martyrer.²⁵⁴ John Foxe portretterer de protestantiske kvinnene som tapre tilhengere av den sanne troen, som står opp mot et undertrykkende styre, og lider en martyrisk død.

Mot slutten av *The First Blast of the Trumpet* skriver Knox følgende: «[T] he [...] empire of women shall by itself despit of all man, to the destruction of so manie, as shall labor to uphold it.»²⁵⁵ Før Knox helt til slutt advarer: “And therefore lett all man be aduertsed, for the trumpet hath ones blowen.»²⁵⁶ En trompet med et faresignal har blitt blåst og problemet må løses. Det er derimot viktig å forstå at det som kommer frem som et hardt slag mot kvinner i *The First Blast of the Trumpet* kan oppfattetes noe dobbeltsidig, med tanke på hvordan han fremmer kvinnene i sitt eget liv.²⁵⁷ Knyttes John Foxe og John Knox sine kvinnesyn opp mot masteroppgavens problemstilling og hovedoppgave, å finne ut av John Foxe og John Knox sitt syn på forholdet mellom kirke og stat, tolker jeg det slik at deres kvinnesyn er relevant for oppgavens problemstilling knyttet til kvinner i maktposisjoner. Som presentert kommer det tydelig frem at Foxe og Knox retter misnøye mot kvinner med makt – og tydeligst kommer det frem hos Knox. Det er dermed lite ut ifra verkene til Foxe og Knox

²⁵⁴ «Martyrdom of Agnes Potten and Joan Trunchfield», Foxe, 2009, s. 205. “Persecution of Joan Waste” – “This poor and honest woman [...] and upon Christ to have mercy on upon her, til the glorious light of the everlasting sun of righteousness beamed upon her departed spirit.” Foxe, 2009, s. 208-209. “Mrs. Cicely Ormes” Foxe, 2009, s. 218. “Helen Stark was accused of not having accustomed herself to pray to the Virgin Mary [...] found guilty, and immediately received sentence to death [...]” Foxe, 2009, s. 164-165.

²⁵⁵ Knox, 1972, s. 57.

²⁵⁶ Knox, 1972, s. 57.

²⁵⁷ Dawson, 2015, s. 138-139, 229-230. Schrock, 2006, s. 87-88.

som indikerer at de hadde et generelt negativt kvinnesyn knyttet til andre kvinner. I de bestemte verkene kommer det frem hos begge forfattere en mer positiv holdning og beretning om kvinnene som var i en tett relasjon med dem og de kvinnene som sto innenfor det Foxe og Knox mente var den «rene» troen og som ikke utfordret den.

5.2 Hvilken kirke er det John Foxe og John Knox sitter igjen med?

Så for å avslutte med det siste spørsmålet: Hvilket kirke-stat-forhold er det egentlig som blir presentert av John Foxe og John Knox gjennom deres verk? Ved første øyekast er *Acts and Monuments* et verk som i hovedsak er rettet mot Maria Tudor og for de mange protestantene som led en martyrdød, men er også et verk som kan fortelle mer enn det. Slik jeg tolker det er det John Foxe sitt syn på kirke-stat-forholdet følgene: Foxe ønsket et samfunn der de to institusjonene opererte innenfor to ulike sfærer, for å sikre den religiøse fremtiden til protestantismen. Gjennom *Acts and Monuments* retter John Foxe sterk kritikk mot statlig innbandelse i religiøse handlinger og klandret staten gjennom historiske eksempler for å ha drevet med forfølgelse av religiøse minoriteter fra tidenes morgen. Dette var en viktig årsak til hvorfor John Foxe ikke kunne stole på en for stor statlig innflytelse i kirkelige avgjørelser og strukturer, - da dette kunne være skadelig for fremtiden John Foxe ønsket seg, hvor protestantismen kunne leve fritt. Under katolsk ledelse, det ville si, under ledelse av Maria Tudor, var den ideelle fremtiden til Foxe utenfor rekkevidde – en katolsk monark var derfor noe som måtte avskaffes. Religionsfrihet var en viktig forutsetning for John Foxe, og det var derfor et viktig argument staten skulle stå som en beskytter av religionsfriheten, heller en mostander av den. I nabolandet Skottland, hos John Knox, ser jeg situasjonen som følgende: Knox ønsket også et forhold mellom kirke og stat hvor de to institusjonene var uavhengig av hverandre siden Gud var uavhengig av staten den suverene leder og den mennesket skulle tilføye seg etter.²⁵⁸

Innledningsvis i denne oppgaven presenterte jeg kort hvordan kirkens oppbygning var før de reformatoriske prosessene fant sted i Europa. Med så store strukturelle og kulturelle omveltninger er det forståelig at disse endringene ses tydelig i den største institusjonen, kirka.

²⁵⁸ “[...] the God of John Knox intervened in human affairs; nothing transpired in history that God had ordained because his providence encompassed all events. As the sovereignty of God dominated Calvin’s thought, divine immutability ruled Knox’s. immutability must be seen as an aspect of divine sovereignty.” Kyle & Johnson, 2009, s. 12.

Hvilken kirke er det egentlig John Foxe og John Knox sitter igjen med etter reformasjonsprosessen i England og Skottland? Rosemary O`Day stiller følgende spørsmål: Hvis kirka som institusjon hadde blitt stående uten strukturell og organisatorisk endring, ville protestantismen i det hele tatt overlevd?²⁵⁹ Det kan være vanskelig å se for seg en gjennomføring av reformatoriske ideer uten strukturelle og organisatoriske endringer av kirken, da mange av reformasjonens krav innebar en direkte endring knyttet til kirkens strukturelle oppbygning. Som vi vet var et av reformasjonens største krav tilgjengeliggjøringen av Guds ord – det hadde vokst frem et ønske om enkeltindividets tilgang på Guds ord, Bibelen. For kirken betød dette i realiteten fjerning av en rekke strukturelle oppgaver – kirken som vokste frem etter reformasjonen, var en mer autonom kirke som i større grad ble sentrert rundt lokalstyre kontra den internasjonale pavemakten.

Fra innføringen av *Act of Supremacy* ble innført i England, var landet vitne til en betydelig endring i kirke-stat forholdet. Fra dette punktet mente den engelske kongemakten at kontrollen over kirken lå i deres hender.²⁶⁰ Som følge av det endrede forholdet mellom kirke og stat som kommer frem i lys av John Foxe og John Knox vokste det frem en rekke spørsmål knyttet til den hierarkiske strukturen til kirka. Som presentert er den første og rent strukturelle endringen kirken gjennomgikk, en desentralisering av makten – fra den katolske kirkens maktsentrering førte protestantismen med seg lokale etableringer av ledere i ulike regioner.

Om Skottland hevder Alec Ryrie følgende: «The change in the structures of power is obvious.»²⁶¹ Slik jeg har vist førte den skotske reformasjonen og innføringen av protestantismen til fremveksten av den presbyterianske kirke, som John Knox var en sterk forkjemper for. Ryrie skriver at Knox hadde følgende oppfatning: «He believed that all forms of human authority were contingent on obedience to God. If they disobeyed God, they ceased to be legitimate [...]»²⁶² Knox var villig til å strekke seg langt for å oppnå sine planer om en protestantisk fremtid i Skottland. Slik Ryrie og Kyle & Johnson legger det frem mente Knox at mennesket som en felles enhet hadde et kollektivt ansvar for å sikre at Guds suverenitet og allmektige makt ble opprettholdt og fulgt.²⁶³ John Knox, skulle selv stå som ansvarlig for å

²⁵⁹ O`Day, 2014, s. 192.

²⁶⁰ O`Day, 2014, s. 193.

²⁶¹ Ryrie, 2006, s.198.

²⁶² Ryrie, 2006, s. 200.

²⁶³ Ryrie, 2006, s. 200. Kyle & Johnson, 2009, s. 11-13.

forsikre Gud om at dette ble gjort – Knox var profeten sendt direkte fra Gud som skulle formidle Guds ord og lære.²⁶⁴

For å vende tilbake til innledningskapittelet og selve debatten rundt reformasjonsbegrepet: *Hva var det John Foxe og John Knox la i reformasjonsbegrepet, og hvordan blir det viktig i henhold til oppgavens problemstilling knyttet til kirke-stat-forholdet?* Det kan synes som at John Foxe og John Knox hadde en noe forskjellig oppfatning og forhold til bruken av *reformasjonsbegrepet*. Under omveltningene som fant sted på 1500-tallet forholdt datidens intellektuelle seg til *reformasjonen* som en aktiv hendelse – et ønske om «re-establishing [...] their original condition.»²⁶⁵

«[T] he Reformation was [...] a living thing.»²⁶⁶ skriver Rosemary O`Day. Et viktig aspekt ved historieskrivingen til både John Foxe og John Knox var at de skrev om reformasjonen som noe pågående. De religiøse, politiske, kulturelle, og sosiale endringene Foxe og Knox sto ovenfor påvirket naturlig deres litterære verk. Når vi beveger oss inn på 1560-tallet kan det virket som at John Knox har en utviklet oppfatning av reformasjonsbegrepet enn hva som kan virke som den generelle oppfatning. Dette kan tydes ut ifra tittelen på et av de valgte litterære verkene til Knox, *The History of the Reformation of Religion Realm of Scotland*.²⁶⁷ John Knox sin bruk av reformasjonsbegrepet kan forstås som en oppfatning knyttet til en periode heller en bare knyttet til ønsket om en endring. Gjennom sitt virke brukte Knox *reformasjonen* om bevegelsene som ledet opp til bruddet mellom Skottland og den katolske kirken i 1560.

5.3 Oppsummering

Fra Martin Luther hang opp de kjente avlatstesene sine på en kirkedør i Wittenberg og frem til skrivende stund i 2024 har det skjedd betydelige endringer innenfor forskningsfeltet og historieskrivningen knyttet til reformasjonen. Hovedskillet Sigrun Høgetveit Berg tydelig er mellom historikere som fokuserer på de politiske endringene og historikere som har stilt konfesjonelle spørsmål. Når det kommer til problemstillingen min om John Foxe og John Knox syne syn på forholdet mellom kirke og stat og spørsmålet om hvilken kirke John Foxe

²⁶⁴ «[...] he regarded himself as a prophet – God’s spokesman. As such, religious conviction moved him to action.» Kyle & Johnson, 2009, s. 11. Schrock, 2006.

²⁶⁵ Lindberg, 2010, s. 8.

²⁶⁶ O`Day, 2014, s. 5.

²⁶⁷ Knox, 2017.

og John Knox sitter igjen med etter reformasjonen, vil derfor kildene de tok i bruk avgjøre hvilke sider ved kirken de vektla; er det kirkens rent strukturelle og organisatoriske oppbygning som studeres eller er det mer vekt på de konfesjonelle endringene?

John Foxe og John Knox tar begge i bruk eldre historie og det gamle testamentet til å legitimere deres syn på en «idealstat». Begge ønsket seg en «frigjøring» fra en tett forbindelse mellom kirke og stat. John Foxe ønsket seg et samfunn hvor kirke og stat skulle operere som to ulike institusjoner for å sikre protestantismen sin fremtid. Foxe bruker historien til å vise til en kamp mellom de «troende» og staten, hvor staten gjentatte ganger hadde vært aktør i forfølgelse og henrettelse av de troende. Foxe hadde selv vært vitne til de grusomme forfølgelsene utført under ledelse av Maria Tudor, og trakk paralleller til de tidlige forfølgelsene utført av staten. Staten hadde dermed vært en aktør i henrettelsene av en rekke troende gjennom tidene, og Foxe mente dermed at staten sto i en posisjon som gjorde at den ikke kunne samarbeide med kirken. Et av argumentene til John Foxe var religionsfrihet, og kirkens tilhengere kunne ytre seg uten frykt for forfølgelse fra staten – dermed var det viktig for Foxe at kirke og stat var to institusjoner som ble holdt fra hverandre. John Knox ønsket også et skille mellom kirke og stat, men på en noe annerledes måte. Hos Knox var det et sterkt fokus på Guds suverenitet og det som sto nedskrevet som Guds ord, Bibelen, som var det overordnende målet. Knox mente derfor at det var Guds ord som skulle styre hvordan kirken og staten skulle organiseres – det var derfor viktig at det var Gud som var den øverste makten, og mennesket, dvs. også staten, skulle innrette seg etter det. Kirken skulle dermed være overordnet stat, om ikke annet var *The First Blast of the Trumpet* et viktig eksempel på hva som kunne skje om kirken ikke hadde noen form for politisk kontroll.

Litteraturliste

- Aarebrot, F., & Evjen, K. (2017). *Reformasjonen: Den store historien*. Vigmostad Bjørke.
- Asdal, K., Gundersen, T. R., Jordheim, H., Berge, K. L., Gammelgaard, K., Rem, T., & Tønnesson, J. L. (2008). *Tekst og historie: å lese tekster historisk*. Universitetsforlaget
- Berg, S. H. (2017). *Reformasjonen*. Samlaget.
- Britannica. a) *Pandects. Roman law digest*. Hentet 9.05.2024
<https://www.britannica.com/topic/Code-of-Justinian>
- Britannica. b) *Presbyterian*. Hentet 9.05.2024 <https://www.britannica.com/topic/presbyterian>
- Bolland, C., & Cooper, T. (2014). *The Real Tudors: Kings and Queens Rediscovered*. National Portrait Gallery.
- Bernard., G., W. (2005). *The King's Reformation. Henry VIII and the Remaking of the English Church*. Yale University Press.
- Daniell, David. (2018). Tyndale and Foxe. I Loades, David (Red.), *John Foxe. An historical perspective*. (s. 15-28). Routledge.
- Dawson., J. (2015). *John Knox*. Yale University Press.
- Foxe, J. (2009). *Foxe's book of Martyrs*. Redigert utgave publisert av Wilder Publicattions.
- Groth, B. (2023). *Syndefallet i Store norske leksikon*. Hentet 9.05.2024. <https://snl.no/syndefallet>
- Haigh, C. (1982). The Recent Historiography of the English Reformation. *The Historical Journal*, 25(4), 995–1007. <https://doi.org/10.1017/S0018246X00021385>
- Hazlett, I. (2003). *The Reformation in Britain and Ireland: an introduction*. T&T Clark Int.

- Holmes, Stephen Mark. (2014). The Scottish Reformation was not Protestant. *International Journal for the Study of the Christian Church*. 14(2), 115-127, <https://doi.org/10.1080/1474225X.2014.930598>
- Høiris, O, & Ingesman, P. (2017). Reformationenen i internasjonalt perspektiv. I Høiris, O, & Ingesman, P (Red.), *Reformasjonen 1500-tallets kulturrevolusjon, Europa*. (s.7-18.). Aarhus Universitetsforlag.
- Jordheim., H., (2001). *Lesningens vitenskap*. Universitetsforlaget.
- Knox, J. (1972) [1558]. *The First Blast of the Trumpet Against the Monstruous Regiment of Women*. Theatrvm Orbis Terrarvm Ktd.
- Knox, J., (2017) [1899]. *The History of the Reformation of Religion within the Realm of Scotland*. C.J. Guthrie (Red.) Hanse Books.
- Koselleck, R., Busck, J., Olsen, N., & Nevers, M. (2007). *Begreber, tid og erfaring: en tekstsamling*. Hans Reitzel.
- Kværne, P., Barstad., H, M., Groth. (2023). *profet* i *Store norske leksikon*. Hentet 7. mars 2024 fra <https://snl.no/profet>
- Kyle, R. G., & Johnson, D. W. (2009). *John Knox: an introduction to his life and works*. Wipf & Stock. E-Bok.
- Lindberg, C. (2010). *The European Reformations*. (2. utg.) Wiley-Blackwell Publishing.
- Loades, D. (2009). The Historiography of the Reformation in Britain. *Archiv Für Reformationsgeschichte*, 100(1), 308–325. <https://doi.org/10.14315/arg-2009-100-1-308>
- Loads, D. (2018). Introduction: The New Edition of the *Acts and Monuments: A Progress Report*. I Loads, David (Red.), *John Foxe. An historical perspective*. (s. 1-14.). Routledge.
- Magistrat (u.å.). I *Det Norske Akademis Ordbok*. Hentet 12.05.2024 fra <https://naob.no/ordbok/magistrat>
- O`Day, R., (2014). *The Debate on the English Reformation*. Manchester University Press.

- Oftestad, B. T. (2018). Reformasjonen fra flere vinkler: Et bidrag til forståelse av kontinental og skandinavisk reformasjon. *Teologisk Tidsskrift*, 7(2), 132–145.
<https://doi.org/10.18261/issn.1893-0271-2018-02-04>
- Pamflett. (u.å). I *Det Norske Akademis Ordbok*. Hentet 9.05.2024 fra <https://naob.no/ordbok/pamflett>
- Parker, T.M. (1973). *The English Reformation*. (2. utg). Oxford University Press.
- Phillpott, M. (2018). *The Reformation of England's past: John Foxe and the revision of history in the late sixteenth century*. Routledge.
- Pucci, M. (2018). Reforming Roman Emperors: John Foxe's Characterization of Constantine in the *Act of Monuments*. I Loads, David (Red.), *John Foxe. An historical perspective*. (s. 29-51). Routledge.
- Rasmussen, T. (2022). *John Wycliffe* i *Store norske leksikon*. Hentet 20.04.2024 fra https://snl.no/John_Wycliffe
- Rasmussen, T. (2017). a) En grunnfortelling om reformasjonen i Tyskland. I Rasmussen, T., & Tjørhom, O. (Red.), *Reformasjonen i nytt lys*. (s.11-46). Cappelen Damm Akademiske
- Rasmussen, T. (2017). b) *Hva er protestantisme*. Universitetsforlaget.
- Rasmussen, T., & Tjørhom, O. (2017). *Reformasjonen i nytt lys*. Cappelen Damm Akademiske
- Reformation. (u.å). I *Cambridge Dictionary*. Hentet 30.04.2024 fra <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/reformation>
- Ryrie, A. (2006). *The Origins of the Scottish Reformation*. Manchester University Press.
- Ryrie, A. (2018). The Unsteady Beginnings of English Protestant Martyrology. I Loads, David (Red.), *John Foxe. An historical perspective.*, Routledge. s.52-66.
- Schrock, C. (2006). The pragmatics of prophecy in John Knox's The 'First Blast of the Trumpet Against the Monstrous Regiment of Women'. *Renaissance and Reformation*, 30(2), 83–98.

- Skovmand, M. (2017). Den engelske reformationen. I Høiris, O, & Ingesman, P (Red.), *Reformasjonen 1500-tallets kulturrevolusjon, Europa.* (s.307-320.). Aarhus Universitetsforlag.
- Steen, T; Iddeng, Jon Wikene. (2018). *Nero* i *Store norske leksikon*. Hentet 13.02.2024 fra <https://snl.no/Nero>
- Stensvold, Anne: *Skjærsilden* i *Store norske leksikon*. Hentet 7. mai 2024 fra <https://snl.no/skj%C3%A6rsilden>
- Stewart, K. (2017). The Early Scottish Reformation in Recent Research: Literature Since 1960. *Haddintong House Journal*. 19 (1). 121-130.
- Store norske leksikon (2007). b) *Edvard 3.* i *Store norske leksikon*. Hentet 22.04. 2024 fra https://snl.no/Edvard_3
- Store norske leksikon (2007). a) *Skottlands historie* i *Store norske leksikon*. Hentet 27.10. 2023 fra https://snl.no/Skottlands_historie
- Store norske leksikon (2022) Lunga, P., *S. Maria 1. den Blodige* i *Store norske leksikon*. Hentet 18. januar 2024 fra https://snl.no/Maria_1._den_Blodige
- Store norske leksikon (2022): *John Knox* i *Store norske leksikon*. Hentet 17.01.2024 fra https://snl.no/John_Knox
- Webster, B. (1997). *Medieval Scotland: the making of an identity*. MacMillian.

